

1040

ԽԱՏԱՆՔԻ Ա. ԱՍՏԻՃ. ԴՊ. ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԴԱՐԵՐ ՅԵՎ ՄԱՐԴԿԱՆՅ ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ № 1

ՅԵ. ԶՎՅԱԳԻՆՑԵՎ ՅԵՎ Ա. ԲԵՐՆԱՇԵՎՍԿԻ

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՄԱՐԴԿԱՆՑ ԿՅԱՆՔԻՑ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

ՊՐԱԿ Ա.

Փոխագրությունը ուղարկեցից ՅԵ. ԼԱԼԱՅԱՆԻ

Բ. ՎԵՐԱՓՈԽՎԱԾ ԵՐԱՏԱՐԱԿՈՒՅՈՒՆ

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ՅԵՐԵՎԱՆ — 1927

29 JUL 2010

9(1)
2-88

30 MAY 2011

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ Ա. ԱՍՏԻՃ. ԴՊ. ԳՐԱԴԱՐԱՆ
№ 1 ԴԱՐԵՐ ՅԵՎ ՄԱՐԴԿԱՆՑ ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ № 1

ՅԵ. ԶՎՅԱԳԻՆՑԵՎ ՅԵՎ Ա. ԲԵՐՆԱՇԵՎՍԿԻ

սս

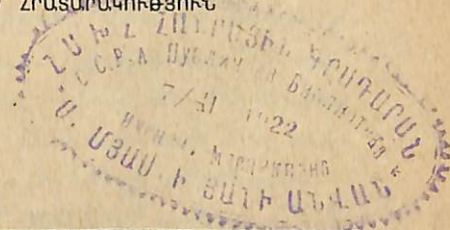
13346

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՄԱՐԴԿԱՆՑ ԿՅԱՆՔԻՑ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

ՊՐԱԿ Ա.

Փոխադրւոյուն ուսեբեհից ՅԵ. ԼԱԼԱՅԱՆԻ

Բ. ՎԵՐԱՄՇԱԿԱՍԾ ՇՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՐԱՏԱՐԱԿԶՈՐԻՈՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ.—1927

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՄԱՐԴԿԱՆՑ ԿՅԱՆՔԻՑ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

1. ՄԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ.

Վաղ առավոտ ե: Քաղաքում, շուկայի հրապարակի վրա շատ մարդիկ են խոնվել: Ամեն կողմից դեպի հրապարակն են շտապում տանտիրիկները: Ամեն մինը ձեռին մի փոքրիկ զամբյուղ ունի գնումների համար, իսկ գնել շուկայում կարելի չէ՝ ինչ-վոր հարկավոր ե: Բանջարեղենի, նպարեղենի և մսի միջանի խանութներ լի յեն զանազան բարիքներով:

Շրջակայքի գյուղացիները 10-20 վերստ հեռավորությունից բերել են քաղաքի շուկան գետնախնձոր, կաղամբ, մորթած թռչուններ, մսի բ դ ե ր: Խանութպաններն ու գյուղացիներն իրար գլուխ պատռելով իրենց մոտ են կանչում գնորդներին: Հրապարակում իրարանցում և ադմուկ ե տիրում: Տեղ-տեղ լսվում են հայհոյանք և սուր խոսակցություն: Խանութներում և սայլերի մոտ տաք առևտուր ե տեղի ունենում:

Ամեն մի տանտիրիկն գնում ե ախրան, վոր-

քան հարկավոր ե այդ որվա ճաշի համար: Մի-
այն շատ քչերն են գնում լերկու-յերեք որվա
համար: Մեծ պատրաստութուն տեսնելու կա-
րիք չկա. չե՞ վոր խանութներն ամեն որ բաց
են: Մեկ ել՝ շաբաթը լերկու-յերեք անգամ գլու-
ղացիները շուկա յեն բերում պարտիզի բանջարե-
ղեններ և թռչուններ: Ուրեմն, միշտ ել կարելի
յե գնել՝ ինչ-վոր հարկավոր ե, միայն թե փող
լինի:

Այսպես չեն ապրում գյուղում: Այնտեղ չկան
ամենորոյա շուկաներ, ուր կարելի լիներ միս և
բանջարեղեն գնել: Մեկ ել՝ գյուղացին այդպիսի
գնումների համար միշտ փող չի ունենում:
Բայց սրա փոխարեն ամեն մի գյուղացի գոնե
մի փոքրիկ պարտեզ և վարելահող ունի: Նա
մշակում ե վարելահողը և աշնանը զանազան
տեօակ պաշարեղեն հավաքում:

Շատ չեն այս պաշարեղենները, սակայն ապ-
րեցնում են գերդաստանին մինչև նոր հունձը:

Այժմ այսպես են ապրում քաղաքացիներն ու
գյուղացիները: Բայց յեղել ե մի ժամանակ. շատ
հազարավոր տարիներ առաջ, յերբ բոլորովին չեն
յեղել քաղաքներ՝ շուկաներով և խանութներով,
չեն յեղել նաև գյուղեր՝ պարտեզներով և արտե-
րով: Բայց այսպես մարդիկ այդ ժամանակն ել
են ապրել, իրենք կերակրվել և կերակրել իրենց

յերերսաներին: Նրանք չեն իմացել հողը մշակել,
կերակուր պատրաստել, հագուստ կարել: Նրանք
վոչ մի գործիք չեն ունեցել: Վերև հիշածներից
վոչինչ չեն իմացել և չեն ել արել, բայց և այն-
պես ապրել են: Սակայն, ինչպես են սրանք, այս
նախնական վայրենի մարդիկ, իրենց համար կե-
րակուր ճարել:

2. ԽՈՐ ԱՆՑՅԱԼՈՒՄ.

Պայծառ արևը ջերմությաժբ և լուսով վողո-
ղում ե անտառը, վորի մոտով հոսում ե փոքրիկ,
արագընթաց գետակը: Անտառը տեղ-տեղ հաս-
նում ե մինչև գետափը, տեղ-տեղ հեռանում
նրանից. և ահա այդպիսի տեղերում բացվում
են զվարթ, կանաչ մարգագետիններ, թռչունները
թռչկոտում են ճյուղից-ճյուղ և ողը խլացնում
բազմազան ճովողչունով: Վոչ մի տեղ բնակու-
թյան հետքեր չեն յերևում: Հանկարծ մի մար-
գագետնի ծայրում թռչունները հուզված ճիչով
վերև թռան: Սրանց յետևից անտառից դուրս
յեկան մի տեսակ ոտարոտի ելաններ. թե մարդ
ասես, մարդ չեն, թե գաղան ասես, գաղան չեն:
Ահա նրանք տեղավորվեցին մարգագետնում:
Այժմ կարելի յե նրանց լավ տեսնել և հասկա-
նալ, վոր մարդիկ են և վոչ գաղաններ: Առա-
ջից գնում եր յերկար մաղերով մի ամրակալով

տղամարդ, ճյուղապատ մահակը ձեռին։ Տղամարդու լետեկից քաշ եր գալիս մի կին, փոքրիկ լե-

Նկար 1. Նախնական մարդիկ

րեխան գրկում։ Սրանք նախնական մարդիկ եյին։ Սրդեն միջանի ժամ ե, ինչ նրանք թափա-

հուժ եյին անտառում, ուտեստ վորոնելով։ Որն անհաջող եր յեղել, և ուտելու շատ քիչ բան եր պատահել։ Սրանք մոտեցան գետակին. տղամարդն սկսեց մահակով և ձեռքով քչփորել թփերի և խոտերի մեջ. կինը մերկ յերեխային դրել եր գետին և ոգնում եր տղամարդուն՝ վորոնումներ անելու։ Յերեխան սաստիկ լաց եր լինում՝ անուժ թպրտալով խոտերի մեջ։ Բայց ծնողներն ուշադրություն չեյին դարձնում նրա աղաղակին։ Նրանք փորփրում եյին գետինը, արմատներ եյին հանում և միջատների թրթուրներ ժողովում։ Արմատներից միջանիսի համը տեսնելուց հետո դեն եյին շպրտում, իսկ մնացածն ագահությամբ ուտում եյին։ Բայց ահա տղամարդը հանկարծ ուղղվեց, սաստիկ բղավեց և սկսեց մահակով խփել խոտերին։ Հետո կռացավ և ձեռով բարձրացրեց մի մեծ ոձ։ Նա ատամներով և ձեռքերով նրան յերկու կտոր արավ։ Մի կտորը պահեց իրեն, մյուսը տվեց կնոջը։ Մի ըոպեյում մարդ ու կին կերան, մաքրագարդեցին ամբողջ ոձը։

Հետագա վորոնումները նույնպես հաջող անցան։ Կինը միջանի մողես բռնեց. մացառուտում գտնվեցին ճաշակելի բավականաչափ պտուղներ։ Այսպես՝ այս ընտանիքը կուշտ կերավ, կշտացավ և հենց այդտեղից, մարգագագետնի վրա, պառկեց

հանգստանալու: Կինն սկսեց յերեխային ծիծառաւ: Նրա կողքին մեջքի վրա պառկեց տղամարդը՝ մահալէն իր կողքին դնելով: Տաք երբայց վոչ շոգ. շուտով աչդ գոհ և կուշտ վայրենիները խոր քնի մեջ ընկղմվեցին:

Անցել եր մի յերկու ժամ: Մարդիկ խաղաղ հանգստանում էին, չսպասելով վոչ մի դժբախտութեան, սակայն դժբախտութիւնը մոտ եր: Անտառի թափուտից կամացուկ դուրս չեկավ մի անագին գազան, վոր տեսքով վազրի յեր նման: Նա քթով ողը հոտոտեց և նրա աչքերը փայլատակեցին. գազանն զգաց, վոր վորս կա: Նա ընկավ փորի վրա և զգուշութեամբ սողաց դեպի քնած մարդիկ: Սրանցից միքանի քալ հեռու նա կանգ առավ: Նրա վառ աչքերը հառած նայում էին առաջ: Այդ ըոպեյին կարծես թե մինը հրեց քնած մարդուն: Նա արագութեամբ տեղից բարձրացավ, իսկույն նկատեց թշնամուն, խլեց մահակը և սուր ճիչով վոտի կանգնեց: Գազանը վրա թռավ, մարդը խույս տվեց և մահակով հարվածեց նրա գլխին: Գազանը ցավից մոնչաց և նորից հարձակվեց վորսի վրա: Այս անգամ հարձակումը հաջող եր. թշնամիներն ընկան գետին: Մարդու խռպոտ աղաղակը միախառնվում եր գազանի մոնչոունին: Մարդն արիաբար պաշտպանվում եր: Նա պատառոտում էր գազանին

իր ուժեղ ձեռքերով, կռծում եր ատամներով: Սակայն՝ ուժերը չափազանց անհավասար էին: Գազանը հաղթեց և սկսեց պատառ-պատառ անել իր վորսին: Իսկ այդ միջոցին կինն արդեն շատ հեռու յեր գտնվում: Աղմուկի հենց սկզբին նա գրկեց յերեխային և փախավ անտառի խորքը: Այնտեղ նա գիտեր մի ապահով տեղ—մի մեծ ծառի խոռոչ: Այս խոռոչը ծառայում եր մարդկանց վորպես բնակարան: Այդտեղ ել նա պահեց իր յերեխայի հետ: Այսպես եր նախնական մարդկանց կյանքը, լերը դեռևս կրակ անել չգիտելին և, բացի մահակից, ուրիշ զենք չունեին:

3. ԿՐԱԿԻՆ ՏԻՐԵԼԸ.

«Այս պատահել է շատ հին ժամանակ,—սկսեց իր պատմութիւնը ծեր ալեուտը*, վոր անցել եր Ամերիկայի ամբողջ հյուսիսային մասը,—ինչպես աշտ՝ հնումն ել յերկրիս վրա մարդիկ էին ապրում: Միայն նրանք վատ էին ապրում: Յերեխաները մեռնում էին գիշատիչ թռչունների ճիրաններում, մեծերին պատառոտում էին գազանները, և բոլորը տանջվում էին քաղցից և ցրտից:

«Վատ եր ապրում մարդն այդ հին, անցյալ ժա-

* Ալեուտ—Հյուսիսային Ամերիկայում ապրող վայրենի ժողովուրդ:

մանակներում: Նա անապատառներ, ինչպես գայլը, անոգնական՝ ինչպես ճիճուն. և ամենքը նեղացնում եյին նրան: Միայն մի ապստարան ունեւր մարդը — թշնամիներէց նա թագ եր կենում ժայռերի միջև լեղած ճեղքերում և մեծ ծառերի սաղարթների մեջ: Սակաջն ժայռերի մեջ ել գտնում եյին մարդկանց ազահ գաղանները, և ծառերի սաղարթներում բռնում եյին նրանց գիշատիչ թռչունները: Յեւ միայն մի եյակ խրդճում եր մարդկանց և ցավում նրանց վրա: Այդ սև ագռափն եր, հրաշալի Ել-Ագռափը:

«Յերկար տարիներ նա նայում եր ժայռի վրայից մարդկանց վատ կյանքին և չեր իմանում, թե ինչով ոգնի նրանց: Ագռափն իր ամբողջ կյանքում վորոնում եր այն ուժը, վորով մարդը պիտի կարողանար հաղթել իր թշնամիներին: Վերջապես ծերության որերում Ելը գտավ իր այդ վորոնածը: Ագռափը մտաբերեց, վոր շատ հեռուն, արևելքում, Խաղաղ ովկիանոսի մեջտեղում, միայնակ կանգնած մի կղզի կա, վորի վրա բարձրանում ե մի գարհուրելի լեռ, ծիրանագույն հավերժական թագը գլխին և կրակ ե շնչում: Շատ դժվար եր վորոնել, գտնել այդ կղզին, վորովհետև նա գիշեր-ցերեկ ծածկված եր մարդկանց աչքերից մոխրագույն մշուշի վաբագուրով:

«Ել-Ագռափը ծերության որերում մարդկանց ոգնելու հուսով թռավ հեռավոր, անտեսանելի լերկրներ՝ վորոնելու խորհրդավոր կղզին: Ագռափը յերկար թռավ ովկիանոսի վրայով, յերկար վիճեց ծովի սառն ալիքների վրա փչող ուժեղ քամիների հետ: Միմիայն մարդկանց տանջանքի կարեկցությունն եր վորամոքում եր նրա ուժերը, նրանց տխուր կյանքը թեթևացնելու ցանկությունն ուժեղացնում եր նրա լեռանդը: Յեւ ահա ծովային խիստ քամին փոխարինվեց մեռելային լուությամբ, և մոխրագույն մշուշն անթափանցիկ ամպով կախվեց ծովի վրա: Սակաջն Ել-Ագռափը կանգ չառավ մշուշային մառախուղի մեջ և շարունակեց իր վորոնումները:

«Հանկարծ Ելի ալանջին դիպչում ե ծովի կատաղի պըճալըճոցը: Նա արագությամբ իջավ ներքև և անսրացած մշուշի միջից տեսավ գարհուրելի լեռան ծիրանագույն թագը. նրա շուրջն սպիտակ շերտով պըճալըճում եր ջուրը: Ելը ծիծեռնակի պես բարձրացավ լեռան վրա, թռչելով վերցրեց նրա գագաթից բոցավառ ածուխը և լետ դարձավ:

Ագռափն ամենայն ուժով սլանում ե: Նա աշխատում ե տանել բոցավառ ածուխը մինչև ափը և տալ մարդկանց կրակը: Սակաջն տանելն ավելի դժվար եր, քան գտնելը: Մովային քամին

բորբոքում եր բոցը և վառում կտուցը: Մաշող ծուխը կուրացնում եր աչքերը և ստիպում Ագուսին թափել արցունք արցունքի յետևից ծովի սառն արիքների մեջ: Վառվող կտուցի տանջող ցավը մաշում եր մարմինը, իսկ հոգնած թևերը հրաժարվում եյին ծառայել: Յեւ միայն տանջվող մարդկանց ոգնելու միակ ցանկությունը բշտում եր ելի զլիսից բոցավառ ածուխը դեն շարտելու միտքը: Վերջապես Ագուսին լարեց իր վերջին ուժերը և սլացավ ամենայն արագու-
թյամբ:

«Հագիւմ հրաշալի ելը կարողացավ հասնել ափին, յերբ նրա ալքված կտուցը պրծավ և իր բեռի հետ ընկավ գետին: Ածուխը գետին չհասած՝ հանգավ, միայն նրանից փոսկեշող կայծեր թափվեցին քարերի և ծառերի վրա և կորան նրանց մեջ: Իսկ տանջված Ագուսին ընկավ իր բեռի յետևից և մեռավ»:

Ալեուտ ծերունին փոքր ինչ լոբեց և հետո հառաչելով ասաց.

«Ահա այսպես մեռավ մարդկանց համար հրաշալի ել Ագուսին: Սակայն նա կարողացավ անել ցանկացածը: Մարդիկ տեսան, թե ինչպես ածուխից կայծեր թափվեցին և կորան քարերի և ծառերի մեջ: Նրանք սկսեցին ձեռք բերել այդ կայծերը քարը քարին խփելով և փայտը փայ-

կտին քսելով: Բորբոքելով կայծերը՝ նրանք կրա արին, խարույկ վառեցին: Կրակն սկսեց տաքացնել նրանց վատ յեղանակին, պաշապանել թշնամիներից: Հրաշալի Ագուսին մեռնելով՝ բերեց մարդկանց ինչ վոր կամենում եր՝ անպարտելի գենք և հավատարիմ բարեկամ: Ահա թե ինչպիսին ե յեղել ել Ագուսին, — ավարտեց իր պատմությունը ալեուտ ծերունին, վոր անցել եր Ալեքիկայի ամբողջ հյուսիսային մասը:

Ալեուտները մեջ բերնե բերան անցած այս հեքիաթում շատ մտացածին բաներ կան: Միայն ճշմարիտ ե այն, վոր յեղել ե մի ժամանակ, յերբ մարդիկ չեն իմացել, թե կրակն ինչ ե: Մարդիկ տեսնում եյին կայծակը յերկնքում, տեսնում եյին անտառի հրդեհները, վոր առաջանում եյին կայծակից, բայց իրենք վախենում եին կրակից: Շատ ժամանակ եր հարկավոր, վոր մարդն ընտելանար կրակին և այլևս նրանից չվախենար:

Ավելի խելահասները տանում եյին անտառի հրդեհից խանձողներ և խարույկներ վառում: Բայց հաճախ պատահում եր, վոր կրակը հանգչում եր: Այդ ժամանակներում բոլոր չափահասները գնում եյին ուտեստ վորոնելու, իսկ խարույկի պահպանությունը հանձնում եյին յերեխաներին: Պատահում եր, վոր յերեխաները խաղով եյին ընկնում և մոռանում եյին խարույկի

վրա փայտ դնել, և մարդիկ մնում ելին առանց
կրակի, իսկ ինչպես ձեռք բերել՝ չգիտեյին:

Նկար 2. Վայրենիները կրակ են անում

Դեպքը նրանց սովորեցրեց: Նրանք նկատեցին,

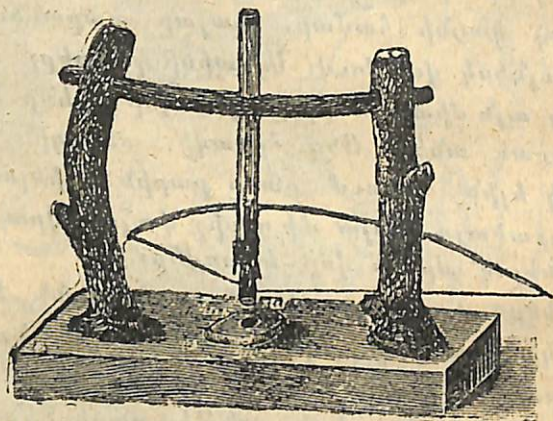
վոր քարե կացին կամ դանակ կերտելիս այնպիսի
կայծեր են յերևում, վորպիսիներ առկայծում
են խարույկից. նրանք նկատեցին նույնպես,
վոր, յերբ փայտե կոթի մեջ ծակ ելին ուզում
բանալ կացնի համար, փայտը տաքանում եր
և նույնիսկ վառվում: Այսպիսի դեպքերը մարդ-
կանց այն միտքը ներշնչեցին, վոր իրենք կարող
են կրակ անել: Յեվ հերավի, սկսեցին անել.
կրակ ելին հանում քարը քարին խփելով կամ
մի սրածայր փայտ մի ուրիշ փայտի վրա պըտ-
տեցնելով՝ մինչև վոր կվառվեր:

Սկզբում մարդը միայն պահապանն եր այն
կրակի, վոր ընկել եր յերկնքից. ալժամ նա տեր
ե կրակին, կարող ե անել՝ յերբ ուզենա. կրա-
կին տիրելը մարդկանց անթիվ բարիքներ տվեց:

Կրակը յերկարացրեց մարդկանց համար ժա-
մանակը. նա նրանց համախըմբեց, նրանք յե-
րեկոները հավաքվում ելին խարույկի շուրջը և
մի վորեւ գործով զբաղվում, զանազան գործիք-
ներ շինում, հանդերձ, զարդարանք պատրաս-
տում: Վառվող խանձողը մարդու ձեռքում
դարձավ ամենահուսալի զենքը գիշակեր գազան-
ների դեմ: Քարայրի առջև վառված խարույկը
պաշտպանում եր մարդկանց չորքոտանի թշնա-
միներից:

Մարդիկ սովորեցին կրակի վրա կերակուր

պատրաստել — փափկացնել, խորովել, յեփել, Դը-
րանից առաջ մարդիկ, մինչև անգամ յերեխա-
ները, նույնիսկ ժանկիկներն, ստիպված էին
հում կերակրով բավականանալ:

Նկար 3. Կրակ անելու գործիք

Կրակն ազատեց մարդկանց կլիմայի նախկին
տիրապետութիւնից: Խառնելը տաքացնում էր
նրանց ցուրտ յեղանակին: Կրակը հնարավորու-
թիւն տվեց ցուրտ յերկրներում բնակվելու:

Այժմ մեզ համար շատ հեշտ բան է կրակ
անելը: Բավական է վերցնենք մի տուփ լուցկի
կամ ինքնավառ (зажигалка), և միջանի վայր-
կանից կրակը կպլպլա մեր ձեռքում: Սակայն,
հիմա յեւ վայրենի և կիսավայրենի մարդիկ կան,
ինչպես, որինսակ, ալեուտները, վորոնք կրակ

են անում փայտը փայտին քսելով, Կրակ անելու
ուրիշ միջոց նրանք չգիտեն: Ինչպես չգիտեին
մի ժամանակ և մեր հեռավոր նախնիքը: Առանց
կրակի տիրապետութեան մարդիկ չէին կարող
գուրս գալ իրենց նախնական դրութիւնից:

4. ՀԻՍՈՒՆ ՆԱԶԱՐ ՏԱՐԻ ԴԵՊԻ ՅԵՏ

Հրաշալի գիտ. — Ժայռի դեպի գուրս ցցված
մասում նստած էին յերկու նախնական մարդ-
մի տղամարդ՝ Ուգ-Լոմի և մի կին՝ Յուգենա:
Դրանք դեռահաս, ուժեղ և ճարպիկ վայրենիներ
էին:

Յերեկ նրանց հաջողվել էր մի մեծ վտանգից
խուսափել: Նրանց յետևից ընկել էին իրենց
թշնամի, նույնպիսի վայրենի մարդիկ և սպառ-
նում էին անողորմ մահ: Քիչ էր մնացել, վոր
թշնամիները հասնէին նրանց: Մինչև անգամ
Յուգենան վոտից սաստիկ վիրավորվել էր քա-
րով, բայց և այնպես բախտ էր ունեցել փախ-
չելու:

Այժմ Ուգ-Լոմին և Յուգենան հանգստանում
էին: Նրանք ուրախ էին, վոր կարողացել էին
փախչել: Ուրախ էին նաև, վոր քարով սպա-
նել էին մի սկյուռ և նրանով լավ կշտացել:

Յուգենայի վիրավորված վոտն այնպես փայ-
տացել էր, վոր ստիպված էր լեղել ամբողջ որը

պառկած անցկացնել: Ուգ-Նոմին ել մնացել եր
մոտը: Ահա այս ժամանակ ժայռի վրա նա նը-
կատեց մեծ, ցցված կայծաքարեր, այնքան մեծ,
վորպիսին դեռ կյանքում չեր տեսել: Նա հա-
նեց նրանցից միքանիսը և սկսեց տաշտել, վոր-
պեսզի թշնամիների նոր հարձակման դեպքում
զենք ունենա պաշտպանվելու: Զոկելով կայծա-
քարերը, մինի վրա մի կուշտ ծիծաղեց: Յուզե-
նան նույնպես ծիծաղեց, և նրանք խաղալով
միմյանց ձգեցին այն: Այդ կայծաքարի մեջ մի
ծակ կար: Նրանք անց եյին կացնում մատներն
այդ ծակի մեջ և հանաքներ անում: Հետո նրանք
սկսեցին այդ ծակի միջով իրար նայել: Մեկ ել
հանկարծ մի փայտ վերցրին և սկսեցին նրանով
շարժել այս անհեղեղ կայծաքարը: Ուգ-Նոմին
հանկարծ փայտը կոխեց ծակի մեջ և տեսավ,
վոր այլևս դուրս չի գալիս: Այս նրան փոքր
ինչ զարմացրեց և նույնիսկ վախեցրեց, այնպես
վոր մի առ ժամանակ դադարեց նրան ձեռք
տալուց: Նրան թվում եր, թե կայծաքարը կծել
ե փայտին և ատամներով ամուր բռնել: Բայց
հետո ընտելացավ այս տարրորինակ յերևույթին:
Նա սկսեց շարժումներ անել այդ փայտով և նը-
կատեց, վոր դա, ունենալով ծայրին ծանր կայ-
ծաքար, ավելի լավ հարվածներ ե տալիս, քան
իր ունեցած բոլոր զենքերը: Նա ուրախ-ուրախ

առաջ ու յետ եր գնում և փայտով շարժումներ
անում և խփում ինչի վոր պատահում եր: Վեր-
ջապես նա սրանից ձանձրացավ և դեն ձգեց:

Թեև Ուգ-Նոմին դեն ձգեց իր զարմանալի
կայծաքարը, սակայն նրան չմոռացավ: Հաջորդ
որը նա նորից վերցրեց այն և սկսեց սրել: Այս
անելով՝ նա ըստ յերևույթին, կենտրոնացած
մտածում եր: Սրած ծայրով զենքը նրան ավե-
լի ևս դուր եր գալիս: Հետո վերցրեց ճագարի
կաշու յերիզներ և կապեց կայծաքարը փայտի
ծայրին ու հիացավ:

Նրան շատ հարմար եր ձեռքում բռնել այս
նոր, հարմար և ծանր զենքը:

Այս յեղով մարդկույթյան քարե կացինը...
Միքանի որից այս կացինը շատ լավ պետք յե-
կավ Ուգ-Նոմին և Յուզենային:

Զարհուրելի կոհվ.—Խոր գիշերը տիրում եր
յերկրին: Ուգ-Նոմին քնած եր ժայռի դուրս
ցցված մասում, իսկ Յուզենան նստած եր խա-
րույկի մոտ, ահանջ դնելով գազանների զանա-
զանակերպ ձայներին: Ներքևում գետը շարու-
նակում եր իր անվերջ կարկաչանքը, և գիշեր-
վա աներևույթ եյակներն անաղմուկ վազվզում
եյին այս ու այն կողմ:

Զմայելի լուսինը բարձրացավ յերկնակամարի
վրա, և նրա դժգույն խորհրդավոր լույսը լու-

սավորեց, վերջապես, ապառաժի սպիտակ, սուր
գագաթը: Գետի հովիտը դեռևս մնում էր կա-
տարյալ խավարի մեջ և նույնիսկ յերևում էր
ավելի մռայլապատ ու դաժան: Փոքր առ փոքր
լուսնի լուսին սկսեցին աննկատելի կերպով
խառնվել մոտեցող արշալուսի թեթև յերփերը:
Յուզենայի աչքերը շարունակ դառնում էին
նրա գլխի վերև բարձրացող ժայռի գագաթը:
Թեև նրա յուրաքանչյուր նայվածքի միջոցին
ժայռի ուրվագիծը նկարվում էր յերկնքի ֆոնի
վրա վորոշ և մեկին կերպով, սակայն նրան
բաց չէր թողնում մի տարտամ նախազգացում,
թե մի ինչ վոր վտանգ թագնված է այնտեղ:

Խարույկի կարմիր բոցը հետզհետե մթնագու-
նում էր և ծածկվում մոխրագույն շերտով: Ծխի
ուղղահայաց սյունն ավելի և ավելի նկատելի
յեր դառնում, և մինչև այդ ժամանակ աննկա-
տելի մնացած իրերն սկսեցին ավելի և ավելի
պարզ վորոշվել հովիտի աղոտ լուսավորության
մեջ: Աննկատելի կերպով նա սկսեց ննջել, սո-
վորականի նման պըպըզած:

Հանկարծ նա վեր թռավ և ուղղվելով ու ա-
կանջները սրելով՝ հետազննող հայացք ձգեց
ժայռի վրա վերևից մինչև ներքև:

Նա արձակեց հազիվ լսելի մի խուլ ձայն, և
Ուգ-Լոմին, վորի քունը շատ թեթև էր, ինչպես

կենդանիներինը, մի ակնթարթում արթնացավ:
Նա վերցրեց իր կացինը և անձայն կանգնեց
նրա մոտ:

Դեռ բավական մութն էր: Յերկրի վրա ձգ-
վում էին լուսնկա գիշերի սև ու մութ-մութ-
բագույն ստվերներ, իսկ յերկնքի վրա դեռևս
փայլում էր ուշացած վերջին աստղը: Ժայռի
դուրս ցցված մասը, վորի վրա գտնվում էին
նրանք, ներկայացնում էր խոտ բուսած մի փո-
քրիկ տարածութուն, մոտ 6 ֆուտ լայնությամբ
և 20 յերկարությամբ: Նրա դեպի հովիտ իջնող
կողի վրա բուսել էին հասարակ սգածաղիկներ
(чернобыльник): Սրանց տակ փափուկ, սպիտակ
ժայռը մոտ 50 ֆուտ սուր գագիվայրով իջ-
նում էր ներքև և վերջանում ընկուզենիների
խիտ շարքերով: Վորոնք յեզրափակում էին գե-
տը:

Ժայռն Ուգ-Լոմիից 40—50 ֆուտ բարձրու-
թյան վրա առաջ էր ցցվում անագին կոշտերով,
վոր բնորոշ են կավային կազմություններին:
Խոր, ուղղահայաց ձորը կըտրում էր նրա մակե-
րույթը: Նրա վրա բուսել էին փոքրիկ թփեր,
և սրանց ոգնությամբ Յուզենան և Ուգ-Լոմին
կարողանում էին բարձրանալ և իջնել:

Այս յերկուսը թագ կացան, վորպես վախե-
ցած յեղջերուների մի զույգ և հառած սպասում

եյին: Մի վայրկյան նրանք վռչինչ չեյին լսում,
բայց հետո բարձրից նրանց հասավ թափվող հո-
ղի մի թույլ ձայն և ճյուղերի ճալթուն:

Ուգ-Նոմին վերցրեց կացինը և մոտեցավ
ժայռի դուրս ցցված մասի ծայրին, վորովհետև
նրա գլխի վերև կախված կավճային կոշտերը
ծածկում եյին ձորի վերին մասը: Նրա սիրտը
հանկարծ ճվլկեց. — նա տեսավ քարայրի արջին,
վոր իջնում եր գագաթից իրենց մոտ: Տեսավ
արջին, քարայրերի և ժայռերի տեր ու տիրա-
կանին: Նրա լեռնի տափակ տոտիկներն ուղիղ
Ուգ-Նոմիի վերևն եյին:

Արջը ճանկերով ափսոսանքով եր քարե-
րից և թփերից, վոր կարծես կատարելապես
կպել եր ժայռին: Բայց սրանով բոլորովին չեր
պակասել նրա ահռելի ությունը: Կարծուն յերա-
խից մինչև հաստարմատ պոչը նա կլինե՞ր առ-
յուծից մեկուկես անգամ մեծ և յերկու անգամ
բարձր մեծ մարդուց: Նա նայում եր Ուգ-Նոմին
իր ուսի վրայից, նրա ահագին յերախը դուրս
ցցված լեզվով բացված եր. նա ծանր եր շնչում,
ջանալով հավասարության մեջ պահել իր ծանր
մարմինը...

Արջը հենման կետ գտնելով՝ կամացուկ փոքր
ինչ ցածրացավ:

«Արջ» — բացականչեց Ուգ-Նոմին, նայելով
շուրջը յերկուղից սպիտակած յերեսով:

Յուզհնան սոսկալի յերկյուղն աչքերում մա-
տով ցույց տվեց դեպի ներքև:

Ուգ-Նոմին նայեց, և նրա բերանից թռչող
յերկյուղի բացականչութունը սառեց նրա շըր-
թունքների վրա: Այնտեղ ներքևում, իր առաջին
թաթերով ժայռին հենված կանգնած եր մի ու-
րիշ, ահագին մոխրագույն մի մսի գունդ — սա
եգ արջ եր: Թեև նա վորձ արջից փոքր եր,
սակալն և ափսոսանքն ահագին կենդանի յեր:

Ուգ-Նոմին սարսափի աղաղակով հավաքեց
ժայռի ցցված մասի վրա ցրված ձարախոտից մի
բուռ և ձգեց հանգչող խարուկի մեջ: «Կրակ
յեղբայր», — բղավեց նա, — «Կրակ յեղբայր»: Յու-
զենան նույնպես դուրս յեկավ իր անզգայացած
դրությունից և սկսեց ոգնել նրան: «Կրակ յեղ-
բայր, ոգնիր, ոգնիր, Կրակ յեղբայր»:

Խարուկի սիրտը դեռևս տաք եր, բայց կրակը
բոլորովին հանգել եր:

«Կրակ յեղբայր», — սարսափահար բղավում
եյին նրանք: Բայց խարուկը հանգել եր, և
նրանց առջև այժմ միայն փռված եր մոխիրը:
Ուգ-Նոմին կոխրտեց վոտերով և բոռնցքով
խփեց մոխիրին: Յուզենան սկսեց կայծաքարով
կրակ անել: Նրանց աչքերը կարծես բեկեռված
եյին ձորի այն շավղի վրա, վորով իջնում եր
գագաթը:

Արջի ահագին բրդոտ թաթերը յերևում ելին կավճային կոշտերի յետևում: Նա դեռևս զգուշությամբ սողալով իջնում եր ապառաժի համարյա ուղղահայաց լանջով: Նրա գլուխը չեր յերևում, բայց նրանք պարզ լսում էին նրա խուլ բարբաջանքը:

Յուդենան, վերջապես, կայծաքարով կրակ արեց: Ծառի ճյուղը վալրկենաբար վառվեց և նորից հանգավ: Նա դեն ձգեց հուրհանն ու կայծաքարը և սարսափից անզգայացավ: Հետո, վոտի կանգնելով, $1\frac{1}{2}$ — $2\frac{1}{2}$ արշին մագլցեց ժայռի վրա. նա ինչպես կարող եր ալստեղ գոնե միքանի ըռպե կախված մնալ, քանի վոր ժայռը բոլորովին ուղղահայաց եր, և նույնիսկ կապիկը չեր կարող մի վորևե բանից բռնել ու կանգնել: 2.3 վայրկյանից նա արյունլիկ ձեռքերով յետ թռավ իր տեղը:

Ուգ-Լոմին կատաղած առաջ ու հետ եր գնում. նա վազում եր մեկ դեպի ժայռի ցցված մասի յեզրը, մեկ դեպի ձորը. նա չգիտեր թե ինչ անե, նա չեր կարողանում մտածել:

Յուդենան ժայռի քիին կպած ճշում եր ինչպես բռնված ճագար:

Այս ճշոցի միջոցին մի ինչ-վոր բան, խելագարի պես, ընկավ Ուգ-Լոմիի վրա: Սոսկալի վողբով նա վերցրեց իր կացինը և հարձակվեց

արջի վրա: Հրեշը մոնչաց զարմացմամբ: Մի վայրկյանում Ուգ-Լոմին կախվեց թփից ուղղակի կի արջի վրա և թռավ նրա մեջքին, կիսով չափ թաղվեց նրա ժորթու մեջ և մի ձեռով բռնեց գազանի կոկորդի թավոտ մագերից: Արջն այս անակնկալ հարձակումից այնպես հարվածահար յեղավ, վոր չդիմադրելով շարունակեց կախված մնալ: Յեվ հանկարծ կացինը—մարդկային կացիններից առաջինը—կպավ նրա գանգին:

Արջի գլուխը բժժեց, և նա սոսկալի մոռնչաց, կացինը կտրեց մի դույմ խորությամբ նրա կաշին ձախ աչքի կողմից, և տաք արյունը կուրացրեց նրան այս կողմից: Նոր հարված ստանալով՝ արջը նորից մոնչաց և բարկացած ու զարմացած կլճացրեց ատամներն ուղղակի Ուգ-Լոմիի յերեսի հանդեպ: Կացինը մի անգամ ևս բարձրանալով, իջավ նրա ծնոտին:

Հաջորդ հարվածը կուրացրեց նրա աջ աչքը և առաջացրեց նոր մոնչյուն, այս անգամ արդեն ցավից: Յուդենան տեսավ, թե ինչպես արջի ծանրակշիռ, տափակ թաթերը սահեցին և սողացին ներքև, իսկ ինքն անշնորհ կերպով ցատկեց, կարծես ցանկանալով ընկնել ժայռից դուրս ցցված մասի վրա: Հետո բոլորն անհետացան, տարածվեց կոտրատվող կաղնիների ճայթյունը, և ներքևից լսվեցին արջի ցավագին

մոնչյունը միախառնված մարդու աղաղակի հետ:

Յուդենան լալով վազեց դեպի ժայռի ցցված մասի ծալքը և նայեց ներքև: Մի վայրկյան նրան թվաց, թե յերկու արջ և մի մարդ խառնըվել են մի կույտի մեջ: Ուգ-Նոմին պառկած եր վերևում: Հետո այդ մարդը վեր թռավ և սկսեց մագլցելով բարձրանալ ձորից, մինչդեռ արջերը միմյանց հետ կռվում էին կաղնիների մեջ: Նրա կացինը մնացել եր ներքևում: Նրա կողքից յերեք տեղով արյուն եր հոսում: «Վերև», — գոչեց նա, և մի ակնթարթում Յուդենան սկսեց մագլցելով բարձրանալ նրա առջև ժայռի գագաթը:

Կես վայրկյանից նրանք աբդեն մագլցել էին ժայռի վրա: Նրանց սրտերը սաստիկ բաբախում էին, բայց նրանք արդեն ապահով դուրս թյան մեջ էին, վորովհետև յերկու արջն ել հեռու ներքևումն էին: Արջը նստել եր յետին վոտնե-
րի վրա և, աշխատելով առաջի թաթերով, արագ, հուսահատ շարժումներով տրորում եր իր արյունով լցված և կուրացած աչքերը: Ջարդված եգ արջը կանգնած եր չորս թաթերի վրա փոքր ինչ հեռու և դառնագին մոնչում եր: Ուգ-Նոմին յերեսի վրա ընկել եր գետնին և յերեսը ձնոնե-
րի մեջ առած պառկած եր արյունաշաղախ, դժվարությամբ շունչ քաշելով:

Յուդենան մի անգամ ել հայացք ձգեց արջե-
րի վրա և հետո մոտենալով Ուգ-Նոմին՝ նստեց նրա մոտ և նայում եր նրան...

Հետո նա ամաչելով մեկնեց ձեռքը և հավելով նրան՝ արձակեց մի կոկորդալին ձախ, վոր նշանակում եր նրա անունը: Նա դարձավ դեպի Յուդենան և բարձրացավ՝ հենելով արմունկները գետնին: Նրա յերեսը դժգուշն եր, ինչպես մահած եր վախեցած մարդու: Մի վայրկյան հառած նայեց նա նրան և հանկարծ ծիծաղեց: «Հոխ», — հաղթանակով բացականչեց նա:

«Հոխ», — բացականչեց Յուդենան:

Այս յեղով նրանց պարզ, բայց և պերճ խոսակցությունը:

5. ՔԱՐԱՅՐԵՐՈՒՄ

Տղերք, յերբևիցի տեսել եք, արդյոք, մի վորևե անտառում կամ գետի ափին քարայր. հետաքրքրական ե նայել նրա մեջ, թե ինչ ե կատարվում այնտեղ, բայց զարհուրելի յե մտնել քարայրի մութ անցքով: Այս յերկյուղը համարյա միշտ վոչնչացնում ե հետաքրքրությունը:

Վոչ միայն յերեսներդ, այլ և հասակավորները յերկյուղ են զգում, յերբ բավականաչափ ներս են մտնում քարայրի մեջ՝ նույնիսկ որը ցերեկով. թեև գիտեն վոր այնտեղ վոչ մի վտան-

զավոր բան չկա, սակայն և այնպես՝ յերկրուղ
են կրոււմ: Վոչվոր չգիտե թե ինչից ե առաջա-
նում այդ յերկրուղը: Գուցե այդ մնացել ե մարդ-
կանց մեջ այն հին ժամանակներից՝ յերբ... բայց
ավելի լավ ե կարգանք հետևյալ պատմվածքը մեր
հեռավոր նախնիքների կյանքից. գուցե այդ բա-
ցատրի մեղ, թե վորտեղից ե առաջանում այդ
անհասկանալի յերկրուղը:

Սև ծուխը քուլա քուլա բարձրանում եր
քարայրի լայն, մութ անցքից: Գետափի այս ու
այն կողմին թափված ելին քարերի ահագին
կույտեր, բարձրում աճում եր դարավոր անտա-
ռը և հասնում մինչև ձորը: Տեղ տեղ ձորից
քաշ ելին ընկել վորպես հանգուցավոր սև թո-
կեր ծառերի բացված արմատները: Քարայրից
փոքր ինչ հեռու ընկած ելին մի քանի ահագին
ծառեր. պարզ ե, վոր խորտակվել ելին փոթոր
կից: Դրանք շատ ելին մոտեցել ձորի ափին.
հողը թափվել եր, արմատները թուլացել ելին և
կատարի բամին տապալել եր այդ հսկաներին:

Ամբողջ տարածութունը մռայլ և ամայի տեսք
ունեւր. միայն քարայրի անցքից բարձրացող ծու-
խը ցույց եր տալիս, վոր այդտեղ մարդիք են
ապրում: Ահա նրանք. ձորի գլխին կանգնած ե-
լին յերկու մարդ, բարձրահասակ ու քաջակազմ,
միմյանց շատ նման, յերկուսն ել սև մորուք ու

սև մազեր ունեյին, իսկ ուսերին ձգված ելին
դազանների մորթիներ, մեջքներին՝ կաշվե փուկ
կապած:

Մինի ձեռին քարե կացին կար, իսկ մյուսի՝
բացի կացիից՝ աղեղ և մի քանի նետ: Նրանք
դատարկ ձեռքով չեյին վերադառնում տուն.
մինը թռչուն եր բերել, մյուսը՝ յեղնիկ:

Վորսորդները իջան ձորը և, անցնելով քարա-
կույտերը, գնացին դեպի քարայրը: Քարայրից
մի 10 քայլ հեռու վորսորդներից մինը մի բարձր
ձայն աճակեց, վոր հաշողութուն եր ար-
տահայտում: Այս ձայնի վրա քարայրից դուրս
վազեցին յերեք յերեխաներ, իսկ սրանց հետևից
յերևացին մի կին և մի ծերունի: Նրանք ել
նույնպես մորթի ելին հագած: Բոլորը վողջու-
նեցին վորսորդներին ուրախ աղաղակներով:
Յերեխաներն ուրախութունից ճչացին և քիչ
մնաց. վոր կովեյին միմյանց հետ, ցանկանա-
լով իրենք տանել սպանված թռչունը:

Վերջապես մտան քարայրը, աչտեղ, անցքից
փոքր ինչ հեռու, վառվում եր ոջախը, մի ան-
կյունում փռված ելին մի քանի մորթիներ. վոր
այդ մարդկանց ծառայում ելին վորպես անկո-
ղին:

Կինն իսկույն գործի անցավ. նա քարե դա-
շակով քերթեց ու կտրտեց յեղնիկը, և սկսեց

խորովել տաքացած քարերի և կրակի վրա: Խորովուն շուտով պատրասվեց, բայց խեղճերը չկարողացան հանգիստ վայելել. հանկարծ քարայրի անցքի քարերը շխշխկացին, լավեց մոնչյուն և քարայր մտավ մի ահուկի արջ: Նա յերախը բացեց և գլուխը մեկ այս մեկ այն կողմը դարձրեց, կարծես ընտրելու, թե վորին նախ լափի: Այս բավական չե՛ր՝ յերևեցան ուրիշ յերկու գլուխներ ել դայակի և քոթոթի. անսպասելի հյուրերը ամբողջ ընտանիքով ելին շնորհ բերել:

Մարդիկ այս հյուրերին տեսնելով յերկուդից սարսափեցան ու քարացած մնացին անշարժ կանգնած իրենց տեղում: Այս արջերը քարայրային ելին կոչվում. վորովհետև մարդկանց նման քարայրերում ելին բնակվում: Մարդիկ բռնագրավեցին քարայրերը և արջերի հետ շարունակ կռիվ ելին մղում: Քարայրայինները այժմյաններից չելին. նրանք շատ ավելի ուժեղ ելին ու կատաղի:

Առաջինը արջին ավելի մոտ գտնվող վորսորդին ուշքի յեկավ. բարձր աղաղակով վոռքի կանգնեց և կացինը ձեռն առավ: Բայց հենց այդ րոպեյին արջը թաթով խփեց նրան ու գետին գլորեց. խեղճի գլուխը քարին խփվեց ու մնաց անշարժ ընկած, կացինը վայր ընկավ նրա ձեռից՝

Արջն ուզում եր հարձակվել այն ծերունու վրա:

Վոր ուզում եր ձեռը մեկնել կացին: Բայց ալստեղ մյուս վորսորդը նրան փրկեց. նա ծանր մահակը ամենայն ուժով հասցրեց արջի գլխին: Ծանր հարվածից շժամ գազանը հետ քաշվեց, բայց հետո կատաղի մոնչյունով նորից հարձակվեց, արջին հետևեց և դայակը. իսկապես մարդկանց բանը բուրդ կլիներ, յեթե նրանց չոգնելին կացինները և մահակները: Ասենք մահակներով այդպիսի թշնամիներին չի կարելի վախեցնել, բայց ուր վոր ծանր մահակը անգոր եր գտնվում՝ այնտեղ փոքրիկ խանձողն եր բան տեսնում:

Կինը ոջախից վերցրեց այրվող խանձողը և գցեց դեպի արջը. խանձողը ուղղակի գլխին դեպավ. կաթերը ցրվեցին և թափվեցին արջի բաց յերեսն ու աչքերը: Քարայրի արջը անհամեմատ ավելի ուժեղ եր, բայց չե՛ր կարողանում դիմադրել այդպիսի զենքին: Արջը տնկատնկացրեց գլուխը, մոնչաց, բայց արդեն վոչ թե կատաղություն, այլ յերկյուղ եր հնչում նրա մոնչյունի մեջ: Այս հարվածից դեռ ուշքի չե՛ր յեկել, յերբ յերկրորդ խանձողը թռավ ու դայակն ել գուրկ չմնաց հարվածներից. արջերը հետ դարձան և խելակորույս փախան քարայրից: Հաղթանակը մնաց մարդկանց. նրանք պաշտպանեցին իրենց բնակարանը:

Իսկ ինչ յիդավ վիրավորված վորսորդը: Նա շուտով ուշքի յեկավ. բարեբախտաբար վերքը վտանգավոր չէր: Նրան փրկել եր գազանների մորթուց պատրաստված հանգերձը, վորը թուլացրել եր արջի թաթի հարվածը: Ճիշտ է նրա գրկի վրա առաջացել եր ուռուցք, բայց գանգը անվտանգ եր մնացել: Յերկու յերեք որից նա նորից վորսի եր գնացել, կարծես վոչինչ չեր պատահել:

Սակայն բնակարանի առթիվ մղված կռիվը մարդկանց համար միշտ հաջողությամբ չեր վերջանում. նրանցից շատ շատերը ընկել ելին քարայրերի նախկին բնակիչների—արջերի և առյուծների թաթերի տակ:

Զուլյցի յեվ Շարագուրյան համար:—Մարդիկ ինչո՞վ հաղթեցին քարայրերի բնակիչներին—գիշակեր գազաններին:

6 ՀՅՈՒՂԵՐԻՑ ԲՆԱԿԱՐԱՆ.

Վայրենի գազանավորսը խղճուկ գենքը ձեռքին սարուձոր եր ընկել վորս վորոնելու: Սուր ելին նրա աչքերը, հաջողակ նրա ձեռքերը, հոգնածություն չգիտեյին նրա վրտները, բայց գազանն ել զգուշ եր և դուրազաց, հեշտ չեր նրան վորսալ: Վորսի հետևից ընկած գազանավորսը կամաց-կամաց բավական հեռացավ իր կայանից.

ասենք նա չեր ել մտածում նորից վերադառնալու այնտեղ, նրա միաքն ամբողջովին զբաղված եր սպանելու մի վորսե գազան և հագեցնելու իր քաղցը: Գիշերելու տեղի մասին նա միանգամայն չեր անհանգստանում: Յերեկոյան դեմ վայրենին բախտ ունեցավ սպանելու մի փոքրիկ գազան. վորսը մեծ չեր՝ սակայն, ընթրիքին բավական եր: Վայրենին միքիչ ցախ հավաքեց, մի քանի կտոր չոր մամուռ գտավ և սկսեց կրակ անել: Գոտուց հանեց ձողը ու տախտակը փոսիկով և սկսեց պտտեցնել ձողը ինչպես գալլիկոն (բուրդով): Շուտով տախտակը ծխաց, վայրենին դրեց դրա մոտ չոր մամուռը և սկսեց փչել: Միքանի ըոպե՝ և կրակը պատրաստ եր: Վայրենին արգեն պատրաստվում եր խորովելու վորսը, յերբ մի բան խանգարեց նրան. անձրևն սկսեց կաթկաթել, վայրենին վերև նայեց, տեսավ սև ամպերը կուտակվել են, հասկացավ, վոր յեղանակը վատանալու յե, նա կտրեց կանաչ ճյուղեր և խրեց խարույկի շուրջը, այնպես, վոր վերևը կամար ստացվեց: Այս խուղի մեջ, խարույկի կողքին անցկացրեց վայրենին ամբողջ գիշերը: Դրսում թափվում եր անձրևը, վորի կաթիլները մեկ-մեկ ընկնում ելին խուղի մեջ, սակայն խարույկը չհանգավ, այս ամենակարևորն եր վայրենու համար: Նա գիշակեր

գազաններէից ել յերկրուղ չունենք. խաբույկը նրան պաշտպանում եր, ինչպես և տաքացնում: Առավոտայան անձրեւը դադարեց, վայրենին թողեց խուլը և գնաց կրկին վորս վորոնելու:

7. ԹՈՋՈՒՆՆԵՐԻ ՈՐԻՆԱԿՈՎ.

Արեւ դեռ մայր չեր մտել, բայց անտառում արդեն տիրում եր աղջամուղջ: Ահագին ծառերի գազաթները սաղարթներով միացել էին ու առաջացրել կանաչ կամար, վորի միջով լուսը հագիվ եր թափանցում: Անտառը խուլ միապաղաղ ձայն եր հանում, կարծես թախծալից յերգ եր յերգում և բացի այս միատեսակ ձայներից վոչ մի ուրիշ ձայն չեր լսվում անտառում:

Բայց ահա հեռվում լսվեց ցախերի ճրդճրդոցը և ծառերի մեջ յերևացին միքանի մարդ: Սրանք զգուշութամբ առաջ էին գնում, ուշադրութամբ ու յերկրուղով շուրջը նայելով: Այս մարդկանց միակ զենքը մահակն եր, միակ հանդերձը՝ մի ինչ-վոր բույսի լայն տերեւները փաթաթած գոտու շուրջը:

Այս մարդիկ ուտելիք վորոնելով բավական առաջացել էին անտառի խորքը և շտապում էին լուսով դուրս գալ անտառից, վորպեսզի այնտեղ չգիշերեյին, ուրեմն, նրանք մշտական բնակարան ունեյին: Վոչ. նրանք բնակարան չու-

նեյին, նրանց իբրեւ բնակարան ծառայում եր մացառը, ուր նրանք գիշերում էին: Մացառում գիշերն այնպես սարսափելի չե, ինչպես մթին, խիտ անտառում, այնտեղ գոնե յերկինքը յերևում ե: Ճիշտ ե, գիշատիչ գազանը հարձակվում ե նրանց վրա և քնած ժամանակը, սակայն խիտ ճյուղերն յերբեմն նրանց պաշտպանում էին գիշակներէից:

Սրանք չորս հոգի էին, գնում էին խմբով, մինը գնում եր առաջից. յերեւի դա առաջնորդն եր, վոր մյուսներից ավելի լավ եր իմանում ճանապարհը:

Հանկարծ առաջնորդը մի ճիչ արձակեց ու կանգնեց. նրան թվաց, թե մի ինչ վոր կասկածելի խշխշոց ե լսում, բոլորը դողացին և աչքերը հառած նայեցին շուրջը: Այսպես անցավ մի րոպե, ամեն ինչ հանգստացավ, միայն բարձրում ծառերի կատարներն էին սոսափում: Չուր չեյին վրդովվել. նրանք նորից առաջ անցան, բայց հագիվ միքանի բայլ էին արել, յերբ հանկարծ շատ մոտից լսվեց մի անհղ մոնչոց, վորից կարծես ամբողջ անտառը դղըրդաց: Սրանից հետո անտառում լսվեց մի սոսկալի ճիչ, ճիչ մահացու սարսափի և ցավի: Այդ հետեից լեկող մարդու ճիչն եր: Նա գետնին ընկած անուշ թպրտում եր գիշակեր գազանի

ծանրութեան տակ, վորը իր սուր ճիրանները խոր խրել եր նրա մարմնի մեջ:

Մյուսները բոլոր ուժով սկսեցին փախչել: Բայց հեշտ չեր փախչել անտառով, այն ել աղ- ջամղջին: Նրանք դիպչում եյին արմատներին վայր եյին ընկնում և ճյուղերը քերծում եյին նրանց յերեսն ու մարմինը:

Յերկյուղից և հոգնածությունից շնչասպառ՝ սրանք շարունակում եյին փախչել, իսկ նրանց հետևից լսվում եյին մեռնող ընկերոջ հեկեկան- քը: Այս փախչողների սարսափը ավելի սասա- կացավ, յերբ լսեցին մի ուրիշ մռնչյուն իրենց առջևից: Պարզ եր, վոր մի ուրիշ գիշատիչ ել գտնվում եր մի քիչ հեռու և իրենց հոտն առել եր:

Առաջնորդը մի վայրկյան կանգ առավ, շուրջը նայեց, և մի վոսայունով թռավ մի ան- գին ծառի մոտ, վորի ներքևի ճյուղերը կարելի չեր հեշտութեամբ բռնել ձեռքով: Նա բռնեց ճյուղերը և արագութեամբ բարձրացավ ծառը: Հսկերները հետևեցին նրա որինակին: Սրանք ավելի և ավելի բարձրացան ծառը: Նրանց թվում եր, թե դեռ գետնին շատ մոտիկ են և գազանը կարող ե իրենց բռնել: Յեվ միայն այն ժամա- նակ փոքր ինչ հանգստացան, յերբ հասան ծա- ուի կատարին: Ամբողջ գիշերը նրանք անցկա-

րին ծառի վրա: Սրգեն լուսացել եր, սակայն նրանք սիրտ չեւին անում իջնելու, և, յերբ արևը բավական բարձրացավ, նրանք թողին իրենց ապաստանը:

Այնուհետև նրանք այլևս գետնին չեյին գի- շերում. հենց վոր արևը մայր եր մտնում, նրանք վորոնում եյին սաղարթախիտ ծառեր և գիշերում նրանց սաղարթների մեջ: Յերբեմն նրանք մի- չև անգամ փոքրիկ խուղ եյին շինում ծառերի վրա՝ ճուղերով ու խոտով:

Այսպես գանազան տեղերում մարդիկ հետը- հետե, մի տեղ վաղ, մի տեղ ավելի ուշ, սովո- րեցին թագ կենալ գիշատիչ գազաններից ծառե- րի վրա: Տղաներն ել սկսեցին մագլցել իրենց ծնողների յետևից: Ծառը բնակարան դարձավ նախնական մարդկանց և յերկար ժամանակ ծա- ուայում եր վորպես տուն:

Մարդկանց շատ սերունդներ մեծացել եյին յերկրից բարձր գտնվող խիտ սաղարթների մեջ: Հետագայում մարդիկ նույնիսկ դիտմամբ շինում եյին բնակարաններ ձողերից ծառերի վրա: Սրանք ըստ սովորութեան գերադասում եյին տեղավորել իրենց բնակարանները յերկրից բար- ձրը, թեպետ այլևս յերկրուղ չեյին կրում գազաններից: Ծառերի վրա թագնվելու սովո- րությունը սերնդից սերունդ անցել ե մարդկանց

ժառանգաբար: Գուցե և հենց այս պատճառով մենք մանկության որերին սիրում ենք ծառ բարձրանալ և թագ կենալ նրա սաղարթների մեջ:

Դեռ այժմ ել Հայաստանում, վոչ միայն գաղաններին, այլ և մոծակներին պաշտպանվելու համար շինում են ծառերի կամ հատկապես գետնին խփված գերանների վրա պաշտպան և այնտեղ զիջերում:

8 ԱՌԱՆՑ ԶԳԵՍԻ

Ավստրալիական Մելբուրն քաղաքի գլխավոր հրապարակում բարձրանում է մի բրոնզե գեղեցիկ արձան: Այս արձանը ներակայացնում է միմյանց հարած յերեք մարդ: Նրանց տեսքը ուժասպառ, նիհարած է, յերեսին նկատելի յե վիշտ և հուսահատություն, իսկ հանդերձ՝ ամբողջովին ցնցոտիք է:

Այս արձանը դրված է անգլիացի բերկի և նրա յերկու ընկերների՝ Կենգի և Ուելսի, հիշատակին: Սրանք առաջինը վորոշել են անցնել Ավստրալիայի կենտրոնը իմանալու, թե ախտեղ բնակվում են, արդյոք, մարդիկ, և կարելի՞ յե ախտեղ բնակություն հաստատել: Սրանք ուղեվորվեցին այնտեղ Մելբուրնից 1660 թվին, ոգոտոս ամսին, 15 հոգով: Վերցրին իրենց հետ բավական մեծ պաշար, ուղտեր, ձիեր: Բոլորը

հավատացած ելին թե այս ճանապարհորդութունը հաջող կվերջանա, սակայն բախտը ծանր վիճակ եր պատրաստել բերկին և նրա ուղեկիցներին:

Այս խումբը համարյա մի տարուց հետո վերադարձավ, սակայն սրա հետ չեր ինքը բերկը՝ Կենգի և Ուելսի հետ: Ճանապարհին նրանք յետ ելին մնացել խմբից և անհետացել: Շատ շուտ տարածվեց քաղաքում այս տխուր լուրը: Շուտով կազմվեցին հինգ հետախուզ խմբեր նրանց վորոնելու:

Այս խմբերը յերկար ժամանակ թափառում եյին այս անջրտի քարքարոտ անապատում, չպատահելով մարդկային բնակչության: Միայն մի խումբը անսպասելի կերպով պատահեց ընկնել վայրենիների՝ Ավստրալիայի բնիկներին. սրանց մեջ չոր գետնին նստած եր Կենգը: Դժվար եր նրան ճանաչել, նա ավելի կաշիապատ կմախքի եր նման քան մարդու, կեղտոտ ցնցոտիները քաշ եյին յեկած վրան, նա աչքան թույլ եր, վոր չեր կարողանում խոսել: Նրա շուրջը լուռ կանգնած եյին վայրենիները:

Ինչ տարրերնակ, վորոշմելի մարդիկ եյին դրանք. փոքր, սաստիկ լղար, բարակ վոտներով և ձեռքերով: Նրանք սևամորթ եյին, խիտ գանգուր մազերով. գեղնագույն աչքերը անհանգիստ,

վայրենի հայացք ունեյին։ Սրանք ապրում են ուղղակի բաց յերկնքի տակ և վոչ մի զգեստ չեն կրում, նրանք վայրի գազանների նման վազվզում են տեղից տեղ կերակուր փորոնելով։ Բոլորն ել բոբիկ են մանգալիս։ յերբեմն սրանք ծառի կեղևից գոտի են կապում և կոներին լայն ողակներ անցկացնում, սակայն դրանք ավելի շուտ զարգարանք են քան զգեստ։ Միայն սրանցից շատ քչերը ամենացուրտ յեղանակին իրենց ուսերին ձգում են սպանված գազանների մորթի։

Վատ, շատ վատ են ապրում այս մերկ վայրենիները։

Ճիշտ է, նրանց կլիման տաք է. ցերեկը շոգ և տոթ, սակայն պարզ, անամպ գիշերները ցուրտ է լինում։ Այսպիսի ժամանակ այս սևամորթները կրակ են անում և նրա շուրջը պառկում մերկ գետնի վրա, դողում, կծկվում են ամբողջ գիշերը։ Վորոշ ժամանակ այստեղ փչում է ծովային ցուրտ քամի, վորը ստիպում է սրանց կուչ գալ փշոտ թփերի մեջ, կամ հավաքվել քարայրներում, ապստանել ծառերի խոռոչներում։

Կենդը շուտով լավացավ։ Յերկու որ հետո նա պատմեց, թե ինչպես նա յերկու ընկերների հետ յետ մնաց խմբից, ինչպես թափառեցին անջրտի անապատում, Դրանք այդտեղ այնքան

նեղվեցան հոգնածությունից, քաղցից, տոթից, վոր Բեկն և Ուելսը չկարողացան տանել և մեռան։ Կենդի ցուցմունքով գտնվեցան այդ դժբախտ ճանապարհորդների դիակները։ Նրանց փաթաթեցին անգլիական դրոշակների մեջ, և տեղն ու տեղը թաղեցին, իսկ միքանի տարի հետո Մելբուրնի բնակիչները նրանց, այս յերեքին, գեղեցիկ արձան կանգնեցրին։

Զրույցի յեվ ցարագրութեան համար։— Ինչո՞ւ ավստրալիացիները հանդերձ չեն կրում, արդո՞ք —, կտո՞ր չկար, թե՞ ուրիշ պատճառով։

9. ԿԵՐԱԿՈՒՐ ՃԱՐԵԼԸ.

Առաջին զենքը.— Ձեռքը կարճ է, բայց ձեռնափայտ յեթե վերցնեն, ձեռքը կերկարի։ Թույլ և փափուկ են մատները, բայց յեթե կենդանիների կամ ձկան վոսկր, քար, մահակ վերցնեն, կախդանան։ Այսպես արավ նախնական մարդը, և այսպիսով առաջ յեկան առաջին զենքերը։ Սրանք իսկապես մարդու ձեռքի և վոտքի, մատների և բռունցքի շարունակությունն եյին, սրանք ավելացնում եյին նրա ուժը։

Մարդն ստիպված էր ամեն որ մտածել կերակրի մասին, խուսափել գազաններից, կովի նրանց հետ։ Զսնազան ժամանակներ յերբեմն այս մարդու գլխում նոր-նոր մտքեր եյին ծա-

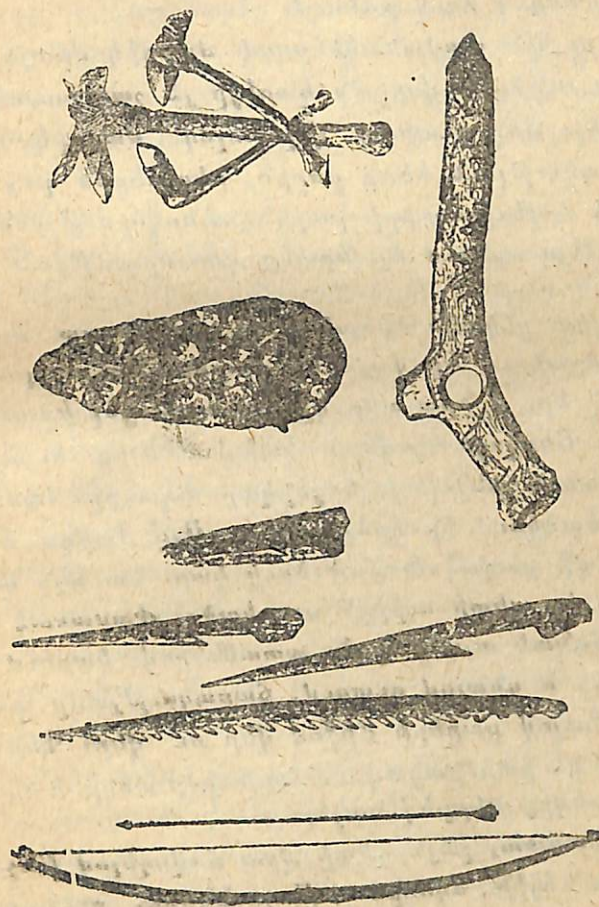
գում: Մեկը մասձեց թե ինչպես ե հարմար գա-
զանին կամ թռչունին վորսալը, մի ուրիշը, թե՛
ինչպես սուր քարերով մահակը մաքրել ճյուղերից:

Հետզհետե զենքերը լավանում եյին: Մահակով
կարելի յեր գազանին միայն շմեցնել, իսկ յեթե
նրա ծայրին սուր քար կամ վոսկր ամրացնեյին,
զրանով ծակել և կտրել կարելի կլիներ: Նայե-
լով մահակի յերկարության կամ քարի մեծու-
թյան, նա նմանում եր կացնի, նիզակի կամ դա-
նակի: Միևնույն իրերը միաժամանակ ծառայի-
ն մարդկանց և՛ իբրև գործիք, և՛ իբրև զենք:

Մարդիկ սովորեցին ձգել նիզակը և սպանել
գազանին փախչելիս: Բայց ձեռքով շատ հեռու
չես կարող ձգել նիզակը, և գազանը շատ անգամ
փախչում եր վորսորդից: Ինչպես պետք եր ա-
նել, վոր նիզակը հեռու թռչեր: Յեվ անա մար-
դիկ հնարեցին աղեղը: Լսրի համար նրանք մա-
զանման խոտեր և կենդանիների ջղեր եյին գործ
ածում:

Նոր զենքը մարդու ձեռքն ավելի յերկար դար-
ձրեց: Նեառ նույն նիզակն ե միայն ավելի կալճ:
Աղեղից արձակվելով հեռվից՝ սպանում եր գա-
զանին կամ թռչունին: Կերակուր ճարելը հեշ-
տանում եր: Թույլ ծերունիները, կանայք և յե-
րեխաներն արմատներ և պտուղներ եյին վորո-
նում, ուժեղ տղամարդիկ վորսորդությամբ ելին

պարսպում: Գետ յեղած տեղերում մարդիկ ձրկ-

Նկար 4 Նախնական մարդկանց գործիքներն ու զենքերը

նորսություն սովորեցին. նրանք ճյուղերից հյու-

սում եյին թարփեր, վոսկրից շինում կարթեր
և դրանցով ձուկ բռնում:

Այդ հին ժամանակներում մարդիկ միայն մի
հոգս ունեւին՝ վորքան կարելի յե շատ ուտելիք
ճարել: Յե՛վ ուտեստ վորոնելով՝ մարդիկ մեծ
ճարակութուն ձեռք բերին, նկատեցին գազան-
ների և թռչունների բարձր ու սովորութիւննե-
րը: Այս ոգնում եր նրանց վորսորդութեան մի-
ջոցին:

Գլխի ընկալ. - Գետի թեք, քարքարոտ ափով
բարձրանում եր վայրենի մարդը: Նա բոլորովին
մերկ եր, և նրա ամբողջ կաշին սևացել եր արե-
վից: Յերկար մագերը կախված եյին ուտերին
անկանոն փնջերով, և յերկար մորուքը համար-
յա ծածկում եր կրծքի կեսը: Այդ մարդու ձեռ-
քին մի բավական մեծ ձուկ կար. նա այն վեր-
ցրել եր գետի ափից՝ սատկած: Ժամանակ առ
ժամանակ այդ մարդն ատամներով կտրում եր
ձուկը և գնալով ուտում, ճարակութեամբ բար-
ձրանալով քարերի միջով վեր ու վեր: Վերջա-
պես նա բարձրացավ ամենաբարձր տեղը և սկսեց
այնտեղից ներքե՛վ նայել:

Ջրառատ, լայն գետի վրա ճովողելով թռչկո-
տում եյին ձկնորս - թռչունները, ուշադրու-
թեամբ դիտելով իրենց վորսին: Յերբեմն այս,
յերբեմն այն թռչունն իջնում եր ներքև և նորից

բարձրանում՝ կտցում բռնած մի թրթռացող ձուկ:
Մարդը յերկար նայեց այս ձկնորսութեանը, հե-
տո կամացուկ յետ դարձավ և միքանի քայլ հե-
ռացավ ափից: Նա նայեց վեր. նրա գլխի վերև,
յերկնքում, միքանի գիշակեր թռչուններ եյին
ճախրում:

Հանկարծ մի միտք ծագեց այդ մարդու գըլ-
խում: Նա կանգնեց, նայեց իր ձեռքում մնա-
ցած ձկան և հետո՝ թռչուններին: Միքիչ մտա-
ծեց և ուղղվեց դեպի փոքր ինչ հեռու ընկած
լայն, տափարակ քարը: Մարդը ձգվեց քարի վրա
յերեսը դեպի վեր, բարձրացրեց ձեռքը, ցցեց
ձուկը դեպի վեր և մեռած ձևացավ:

Թռչունները նկատեցին անշարժ պառկած մար-
դուն և նրա ձեռքում բռնած ձուկը, բայց չհար-
ձակվեցին հրապուրիչ կերի վրա: Նրանք յերկար
ժամանակ շրջաններ կազմեցին մարդու շուրջը՝
հետզհետե մոտենալով: Իսկ վերջինս համբերու-
թեամբ սպասում եր և խփած արտեանունքի
տակից հետևում թռչուններին: Վերջապես թռ-
չուններից մինը, վոր բոլորից ավելի բաջ եր կամ
ավելի քաղցած, վորոշեց ձկան համեղ պատառը
խել: Նա արագութեամբ իջավ ներքև և ճան-
կերը ձկան մեջ մխեց: Այդ իսկ ըոպեյին մարդը
մյուս ձեռքով բռնեց նրա վոտը: Թռչունն սկսեց
թեհհարել՝ աշխատելով դուրս պրծնել, բայց ար-

գեն ուշ եր: Մաքին առանց վորեն զժվարության քաշեց նրա գլուխը:

Ահա այսպիսի միջոցներով եյին կերակրվում նախնական մարդիկ: Գտնված սատկած ձուկը, պատահամբ բռնած թռչունը, բույսերի արմատները և պտուղները նրանց կերակուրն եյին կազմում: Մարդիկ զենքեր չունեյին: Նրանք ստիպված եյին միջոցներ հնարել, վոր քաղցից չմեռնեն, չընկնեն ուժեղ և գիշակեր գաղանների բերանը:

Ահամա վորսորդություն.— Ուր մարդը չեր կարողանում մրցել ուժով, այնտեղ նա գերազանցում եր կենդանիներին խորամանկությամբ և հնարքներով:

Այսպես նա անտառում, գաղանների անցնելու տեղում նետ և աղեղ եր դնում: Աղեղի լարից թուկ եր կապում և տանում, տարածում այս անցնելու տեղում: Հենց վոր մոտեցող գաղանը քաշում եր թուկը, լարը դուրս եր պրծնում, և նետը գաղանին չիպչում:

Վայրի բազեր վորսալիս այլ կերպ եյին վարվում: Վորսորդը բերանին յեղեգի լերկար խողովակ եր դնում և սուղվում ջրի մեջ: Նա աչքերը բաց եր պահում և շատ լավ տեսնում ջրի մեջ: Իսկ վորպեսզի շնչել կարողանար, խողովակի մյուս ծայրը ջրից դուրս եր հանում: Վոր-

սորդը լողում եր դեպի բազերը և առանց աղմուկի, մինը մյուսի յետևից քաշում ջրի մեջ և ամրացնում իր գոտում:

Սակայն վորսորդությունը միշտ ել հաջող չեր լինում: Մարդիկ բոլորմանում եյին, ավելի շատ ուտեստ եր հարկավորվում, իսկ անտառում վորսը հետգհետե պակասում եր: Գաղաններն ել եյին սկսել զգուշանալ. զժվար եր նրանց վորսալը: Հաճախ վայրենի վորսորդները ձեռնունայն սալը: Հաճախ վայրենի վորսորդները ձեռնունայն սալը: Մտիպված եյին լի-եյին վերադառնում տուն: Մտիպված եյին լի-նում բույսերի արմատներով և միջատներով սնվել:

Այն ժամանակվա վայրենի վորսորդն աժմյան վորսորդին չեր նմանում: Ի՞նչ եք կարծում, յեր-վորսորդին չեր նմանում: Ի՞նչ եք կարծում, յեր-կրագործը միայն հաճույքի համար ե հացահա-հատիկ ցանում ու հնձում, մարգագետինների խոտը քոզում:— Վոչ. նա այդ անում ե անհրա-ժեշտութունից ստիպված, այլապես չի կարո-ղանալու ապրել: Այդ միևնույն պատճառով ել, վայրենին դուրս եր գալիս գաղաններին սպանե-լու և վորսալու: Միմիայն այս պարագմունքով նա կարողանում եր պահպանել իր գոյությունը: Կարիքն ակամայից վորսորդ դարձրեց նրան:

Վայրենի վորսորդները թափառում եյին ան-տառում կամ միայնակ և կամ միքանի հոգի միասին, փոքրիկ խմբերով: Այն ժամանակ գի-շատիչ մեծ գաղաններ շատ կային, և մարդկանց

համար դժվար եր նրանց հետ կռվել: Ինչպես
կարող եյին յերկու յերեք վայրենի գլուխ հանել
այնպիսի ահռելի զազանների հետ, ինչպիսին եյին
մամոնտը կամ քարայրի արջը: Այսպիսի վտան-
գավոր թշնամիներին պատահելիս մարդկանց մնում
եր միայն մի միջոց—փախչել ու թագ կենալ:
Յեթե չեյին կարողանում փախչել, կորած ելին:
Բայց հասավ ժամանակը, յերբ մարդիկ սովո-
րեցին հաղթել ամենազորեղ զազաններին ել:
Դաժան կյանքը մարդկանց իբրև դպրոց եր ծա-
ռայում, և նրանք շատ բան սովորեցին այդ դըպ-
րոցում:

Զուգի յեվ ցարագուքյան համար.— Ձեր տեղի
բնակիչ երի գլխավոր պարագլուհնքն ինչ ե: Ձեր տե-
ղում կան վորսորդությամբ պարագլու մարդիկ: Ինչ
զազաններ և թռչուններ են վորսում: Միայն վորսոր-
դությունով են ապրում: Դուշակեցեք և պատմեցեք,
թե ինչ խորամանկություն են անում ջայլամ վորսոր-
ները:

10. ՔԱՐԻ ԴԱՐ

Մենք այժմ գրում ենք պողպատե գրիչներով,
իսկ 50 տարի առաջ գրում եյին սագի փետուր-
ներով: Մեզ անսովոր կթվա գրել սագի փետու-
րով և մենք այժմ հետաքրքրությամբ ենք նա
յում այն պատկերին, վոր ներկայացնում ե հին
գրագրին՝ ձեռքում փետուրե գրիչ:

Անսովոր ե: Բայց մենք, այնուամենայնիվ,
հեշտությամբ կարող ենք մեզ պատկերացնել,
թե ինչպես մեր պապերն ու տատերը կարողա-
ցել են առանց պողպատե գրիչների յել յուրա-
զնալ այն դեպքում, յեթե գրել գիտեյին և
գրում եյին: Ավելի դժվար ե մեզ մտքով փոխա-
դրվել այն հեռավոր ժամանակները, յերբ մարդիկ
բոլորովին չգիտեյին շինել վոչ մի պողպատե,
յերկաթե, չուգունե և ընդհանրապես մետաղե
լի: Դժվար ե մեզ համար յերևակայել, թե ինչ-
պես մարդիկ այդ ժամանակներում ապրում ելին
առանց պողպատե դանակների և կացինների,
առանց պողպատե ասեղի, մանգաղի և գերան-
դու, առանց յերկաթե մեխերի, առանց չուգու-
նի, առանց ժեժտի և պղնձի, մի խոսքով՝ առանց
վորե և մետաղե գործիքի: Մինչդեռ մարդիկ յեր-
կար ժամանակ չեյին իմանում նրանց պատ-
րաստել:

Այս ժամանակը տեղ ե վոչ մի հարյուրյակ
և վոչ ել մի հազար տարի: Նա տեղ ե բյուրա-
վոր տարիներ, դուցե և հարյուր հազար տարի-
ներեց ավելի: Յեվ այսպես յերկարատև ժամա-
նակամիջոցի ընթացքում մարդիկ չեյին իմացել
մետաղներից գործիքներ շինելու՝ արհեստը:
Նրանք շատացել են քարի, փայտի և վոսկրի
գործիքներով:

Այս յերեք նյութերից ամենից դիմացկունը քարն է. նրանից շինված գործիքները գետնի մեջ մնացել են մինչև մեր օրերը, վոսկրե գործիքներն ավելի քիչ են գտնվում, իսկ փայտից շինածները փտել են ամբողջովին: Քարայրերի և դամբանների պեղումների միջոցին գիտնականները գտնում են անեղծ մնացած քարե գործիքներ, և դրանցով ել այն ամբողջ ժամանակամիջոցը, յերբ մարդիկ չեյին իմանում մետաղներ գործադրել, կոչում են քարի դար:

Միջանի հին դամբաններում գիտնականները գտնում են ախպիսի քարի գործիքներ, վոր շինված են արվեստորեն և նուրբ: Ուրիշ դամբաններում, ընդհակառակը, գտնվում են քարի գործիքներ շատ կոպիտ, համարյա առանց վորևե մշակման: Թե առաջինները և թե սրանք մնացել են մեզ քարի դարից, միայն միջանի գործիքներ շինել են քարի դարի վերջում, մյուսները՝ սկզբում:

Ամենահին գործիքը—ծանր, կոպիտ, խփելու քարն է, վոր մարդը վերցրել է գետնից և, մի ուրիշ քարի խփելով, փոքր ինչ տաշել. այսպես տաշելով՝ նախնական մարդը փոքր ինչ սրացրել է իր առաջին գործիքը. սրանով ել վերջացել է նախնական գործիքների ամբողջ պատրաստությունը:

Ժամանակի ընթացքում մարդը հարմարություններ ձեռք բերեց ավելի սրացնելու քարերը. նա սովորեց տարբերել քարերի տեսակերը, ընտրել նրանցից միայն այնպիսիները, վորոնք ամենից ավելի կտրծր են և ավելի հարմար խփելով տաշվելու (առավելապես կայծաքարը): Նա ձեռք բերեց, բացի խփող քարից, նաև դանակներ և քերիչներ, սաստիկ սրած կողերով. դրանցով նա կտրում եր միս, քերում և մաքրում եր սպանած գազանների մորթիքները, կրտրում եր սպանած գազանների մորթիքները, կրտրում եր կաշին և այլն: Սրանք եյին նախնական բանվորական գործիքները:

Բազմաթիվ փորձերով և լարված ջանքերով մարդիկ կատարելագործում եյին իրենց կովի գենքերը և աշխատանքի գործիքները: Նշանագենքերը և աշխատանքի գործիքները եր այն, վոր մարդիկ վոր առաջադիմություն եր այն, վոր մարդիկ սովորեցին կապել իրենց քարե գործիքներին փայտե ձող կաշու յերիզներով կամ բույսերի մաղմղուկներով, իսկ ավելի ուշ նրանք ձեռք բերին ավելի նշանավոր կատարելագործություն. նրանք սովորեցին բսելով կամ վոլորելով ծակ բանալ քարի մեջ, կոխում եյին այդ ծակի մեջ փայտե ձող և այսպիսով շինում մուրճ կամ կացին՝ հարմար կոթով: Այս գործիքով մարդը կարողանում եր իր թշնամուն ավելի ուժեղ և աջողակ հարված հասցնել:

Մարդիկ գործիքներ պատրաստելով սովորեցին հարմարեցնել նրանց զանազան նպատակներին և կարիքներին: Հազարավոր տարիներ ընթացքում հնարվել են շատ տեսակի գործիքներ — սուր դանակներ, կացին, աստամբուր, դանակ-սղոցներ, մուրճեր, փայտափայտներ, սլաքներ, գայլիկոճներ, — և այս բոլորը շատ արվեստորեն շինվում էին քարից:

Գործիքները շինվում ելին վոչ միայն բազմա-
գան, այլ և գեղեցիկ, նրանց մակերևույթը մեծ
ջանքով հղկում, վողորկում ելին, Մարդիկ ձգ-
տում ելին և հարմարության, և գեղեցկության:

Կոպլիտ, չմշակված գործիքներէց մարդիկ շատ հաճը քայլերով անցան դեպի հետագա լավ պատ-
րաստվածները: Մեր աչքին յերևացող ամեն մի
փոքր կատարելագործութիւն միանգամից չե-
ձեռք բերված, այլ տրված ե մարդկային սե-
րունդներին հարյուրավոր տարիներ ընթացքում:
Հետագայում քարե գործիքների պատրաստու-
թիւնը այնքան ծանր գործ եր դարձել, վոր աս-
մեն մարդ չեր կարող ձեռնարկել: Կոպլիտ, ան-
մշակ գործիքներն ալկա վոչվոքի հարկավոր չե-
յին: Յերևացին վարպետ կայծաքար առշողներ,
վորոնք զբաղվում եյին մասնագիտորեն գործիք-
ներ շինելով հիմնվեցին արհեստանոցներ՝ նրանց
պատրաստութեան համար:

Քարի ամբողջ յերկարատե դարը բաժանվում
է յերկու մեծ շրջանի. պալեոլիտիկ, տաշած քա-
րերի կամ քարի հին շրջան, և նեոլիտիկ, հղկած
քարի կամ քարի նոր շրջան: Նեոլիտիկ շրջա-
նում մարդիկ գործ եյին ածում արդեն հղկած
քարե գործիքներ:

Քարե գործընթացը
Բարե դարձւում մարդիկ բացի քարից ուրիշ նյութերից եւ եյին պատրաստում գործիքներ. այսպէս՝ փայտից, կենդանիների վուսկըներից և յեղջուրներից: Մարդը ծանր, կոպիտ մահակից, վոր զրկված ե վորակ ենքից-շնորհքից, հետզհետե հասավ մինչև մետաղե նուրբ գործիքները, մինչև նետն ու աղեղը, վոր շանթում ե թշնամուն հեռու տարածությունից: Նույնպէս սահած հազարավոր տարիներից հետո մարդիկ սովորեցին արվեստական մշակման յենթարկել վուսկըն ու յեղջուրը: Նրանք սկսեցին զրանցից շինել ատամնավոր հարպուններ, ասեղներ, բզբը, դերը, սլաքներ, ինչպէս և զարդեր, որինակ՝ մանյակներ:

Սաւաւայն, չնայելով վոր քարի, վոսկրի և փայտի մշակումը գնաւով կատարելագործվում եր, այնուամենայնիվ նա տեղի տվեց մետաղի դարին: Սկզբում ձարդիկ սովորեցին գործիքներ պատրաստել պղնձից և բրոնզից (պղնձի և անագի խառնուրդից - անագապղնձից), հետո յեր-

կաթից: Այժմ ել ամենալավ, դիմացկուն և սուր
գործիքները պողպատից և յերկաթից են:

Քարի գալը փոխվեց ըրոնգի և յերկաթի գա-
րերի:

11. ԻՆՉՊԵՍ ՏԵՂԵԿԱՑԱՆ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՄԱՐԴԱԿԱՆՑ ԿԵՆՑԱՂԻ ՄԱՍԻՆ

Չգրված գիրք. — Մի անգամ մի տղա էր հո-
րից իմացավ, վոր գործարանում վառարանները
վառում են վոչ թե փայտով, այլ քարածուխով:

— Ի՞նչ բան է այդ քարածուխը, — հարցրեց նա

— Չեմ կարող քեզ բացատրել, — պատասխա-
նեց հայրը: — Գիտեմ միայն, վոր այն հանում են
գետնից: Տեսքով նա սև է և կարծր, ինչպես
քարը: Այս պատճառով ել նրան կոչում են քա-
րածուխ:

Տղայի հետաքրքրությունը շարժվեց. նա սաս-
տիկ ցանկացավ իմանալ, թե ինչպես են գետ-
նից վառելիք հանում: Տղան արդեն յերրորդ
տարին եր, վոր գնում եր ուսումնարան. նա
վորոշեց ուսուցչին հարցնել քարածուխի մա-
սին: Հետևյալ օրը դասերից հետո նա մոտեցավ
ուսուցչին և ասաց.

— Վարժապետ, խնդրեմ բացատրեք ինձ, թե
ինչ է քարածուխը: Հայրս ասաց, թե այս ածու-
խը գտնվում է գետնի խորքում, նրան փորելով

հանում են և նրանով վառարանները վառում,
փայտի փոխարեն: Ի՞նչպես ընկավ ածուխը գետ-
նի մեջ, այն ել այնքան խոր:

— Այդ յերկու խոսքով չի կարելի բացատրել,
պատասխանեց ուսուցիչը: — Այ, յես քեզ մի
գրքույկ կտամ. նա կպատմի քեզ, թե ինչպես
է առաջացել քարածուխը, և ինչպես են նրան
հանում: Միայն, լռադրությամբ կարդա:

Յեվ ուսուցիչը տվեց տղային մի փոքրիկ
գրքույկ՝ պատկերներով: Յերկուսն տանը կար-
դաց գրքույկը: Հիրավի, գրքույկը մանրամասն
պատմեց նրան քարածուխի ժափն: Ինչ վոր
պարզ չեր գրված — պարզեցին պատկերները:
Գրքույկից տղան տեղեկացավ, թե ինչ եր կա-
տարվում յերկրիս վրա հազարավոր տարիներ
առաջ, ինչպես և ինչից է կազմվում քարածուխը:

Միայն քարածուխի ժափն չե, վոր կարելի
յե իմանալ գրքերից: Կան գրքույկներ, վորոնց
մեջ գրված են, թե ինչպես եյին ապրում մար-
դիկ հնագույն ժամանակներում, ինչով եյին սըն-
վում, ինչ եյին հագնում: Այս գրքույկները գրել
են գիտնական մարդիկ: Բայց վորպեսզի գրեյին
այդ, նրանք պետք է նախապես կարդային մի
ուրիշ, մեծ գիրք: Այս մեծ գիրքը — Յերկիրն է
յեվ ըստ ինչ վոր նրա վրա յեվ մեջը կա:
Շատ բան կարելի յե իմանալ այս գրքից: Մի-

այն պետք ե գիտենալ կարգալ նրան, Այժ մենք կպատմենք, թե ինչպես գիտնական մարդիկ կարգոււմ են այս մեծ գիրքը:

Ինչպես են կարդում չգրված գիրքը. — Մի անգամ, մոտ 60 տարի առաջ, Դորդոն գետի հովտում (Ֆրանսիայում) վեց մարդ յերևացին: Սրանցից յերկուսը, ըստ յերևույթին, բաղաձայն գիտնականներ էին, առանց բռնի, իսկ մնացած չորսը՝ բանվորներ՝ յերկաթե բահերով, լոմերով և թիերով բռնավորված: Հովտի ժայռոտ լանջին տեղ տեղ սև բացվածքներ էին յերևում: Սրանք սկսեցին բարձրանալ դեպի դրանցից մինը: Շուտով հասան բացվածքին: Սա մի անցք եր դեպի քարայրը:

Գիտնականները վառեցին լապտերները և զգուշությամբ մտան մութ քարայրը: Նրանց հետեցին բանվորները, խռով և խեղդուկ ողն սկսեց ձնշել յեկվորներին, բայց նրանք ուշադրություն չդարձրին:

Գիտնականները գնում էին առաջից և լուսավորում էին ճանապարհը: Մոտ տասը քայլից նրանք կանգ առան և սկսեցին ուշադրությամբ գննել քարայրի հատակն ու առաստաղը:

— Զիրձենք պեղել այստեղ, — ասաց նրանցից մեկը:

— Փորձենք, — պատասխանեց մյուսը:

Բանվորներն սկսեցին փոբել գետինը: Աշխատանքը կատարվում եր շատ կամաց, վորովհետև պատահում էին քարեր և վոսկրներ յետև կտորներ: Յերկու գիտնականները հետևում էին փորելուն և գնում դուրս յեկած ամեն մի քարը կամ վոսկրը:

— Ի՞նչ ե, գանձ են փորոնում այս մարդիկ:

— Թերևս, միայն մի առանձին տեսակի գանձ:

Կարտե և Կրիստի Լեչված այս գիտնականները բարայրում փորոնում էին վայրենի ժարդկանց հին բնակության տեղեր: Յեվրոպայում արդեն անհիշատակ ժամանակներից չկան վայրենիներ: Սակայն, մի ժամանակ նրանք ապրել են այստեղ, և պետք ե վոր հետքեր մնացած լինեն:

Միջանի յերկրներում վայրենիները հիմա յեւ ապրում են քարայրներում: Այս պատճառով եւ գիտնականներն սկսեցին պեղել քարայրները Յեվրոպայում եւ, լենթադրելով, վոր ավելի շուտ այդպիսի տեղերում կարող են գտնվել յեվրոպական վայրենիների թողած հետքերը: Այսպիսի գիտնականներից էին Նաև Լարսեն և Կրիստին:

Բանվորներն արդեն փորել էին միջանի շերտ, սակայն Լարսենի և Կրիստիի համար մի առանձին նշանակութուն ունեցող բան չեր գտնվել: Վերջապես մոտ 2 արշին խորության մեջ սկսեցին յերևալ հետաքրքիր քարեր և վոսկրներ:

— Նայեցեք. ահա կայծաքարի կացին, — ասաց
Լարտեն իր ընկերոջը: — Ահա և նիզակի ծայր և
դանակ. ձիշտ այսպիսի գենքեր ունեն Սվատրա-
լիայի և Աֆրիկայի վայրենիները. Նրանք շատ
չեն բարձրացել այս քարայրի վայրենի բնակիչ-
ներէյ:

Բացի կացնից, դանակից և սլաքից հանեցին
միքանի վոսկրի կտոր, զանազան կենդանիների
ծակված վոսկրներ, նախշերով պատած, վոս-
կրե ասեղ և կարթ՝ նույնպես վոսկրներից: Գիտ-
նականներն առաջժա դադարեցրին իրենց պե-
ղումը: Նրանք հրամայեցին բանվորներին հավա-
քել գտնված իրերը և քարայրից դուրս հանել:

Հեռավոր դարերի վկաները. — Արևի լուսով
սկսեցին գննել գտնված իրերը և հողից մաքրել:
Բանվորները հետաքրքրությամբ նայում էին
քարերին և վոսկրներին: Նրանցից մեկը ձեռքն
առավ մի յերկար վոսկր, նրա մի ծայրը սրած
եր, իսկ մյուսում մի կլոր ծակ եր բացված:
Բանվորն այս ու այն կողմ դարձրեց վոսկրը և
ծիծաղելով ասաց.

— Ահա քեզ գործիք:

— Այո, շատ նշանավոր գործիք, — ասաց Կրիս-
տին. — Դուք կարի մեքենա տեսել եք:

— Ինչպես չե. իմ տանս ել կա կարի մեքե-
նա. — պատասխանեց բանվորը:

— Ահա թե ինչից է առջացել կարի մեքե-
նան, — ասաց Կրիստին և ցույց տվեց բանվորի
բռնած վոսկրը:

Վերջինս տարակուսանքով նայեց գիտնա-
կին:

— Այս վոսկրը, — շարունակեց Կրիստին, —
վայրենու ժարդու ասեղն է: Սկզբում մարդիկ
վոչ մի ասեղ չեն ունեցել: անցել են հազարա-
վոր տարիներ, և նրանք հնարել են վոսկրե
ասեղներ, ինչպես այս է: Հետո, շատ, շատ ա-
սեղներ, ինչպես սկսել են ասեղներ շինել
բրոնզից, հետո յերկաթից: Յերկաթե ասեղով
կարելը շատ ավելի հեշտ է, քան վոսկրով: Վեր-
ջապես մոտ ժամանակներս հնարել են կարի
մեքենան, վոր ինքն իրեն կարում է, բավական
ե վոր դարձնեն անիվը:

— Այ թե ինչ, — մտախոհ ասաց բանվորը. —
ասել ե՛, այս վոսկրը նախամայր է գալիս իմ
կարի մեքենային:

Կրիստին ծիծաղեց և ասաց.

— Թերևս. իսկ այս քարերը, — նա մատնանը-
շեց լերկու քար, — ձեր գանակների և կացինների
նախաճայրերն են: Վայրենիները չէին կարո-
ղանում յերկաթ մշակել, սրա համար ել սովո-
րեցին քարից ու վոսկրից գործիքներ շինել:
Մարդիկ անհետացան, սակայն նրանց գործիք-

ները մնացին: Այս մնացորդներով մենք կաբող ենք մակարերել, թե ինչպես են ապրել մեր հեռավոր նախնիները:

— Այս վաղուց ե յեղել, — հարցրեց բանվորը:

— Շատ վաղուց. մեզանից միքանի հազար տարի առաջ: Բայց միքանի յերկրներում — Աֆրիկայում, Ավստրալիայում — հիմա յեւ ապրում են կիսավայրենի ժողովուրդներ. նրանք եւ այնպիսի գործիքներ ունեն, ինչպիսին մենք այսօր գտանք քարայրում: Վայրենիները յերկիր չեն վարում, այլ ապրում են միայն վորսալով գազաններ և թռչուններ: Այսպես եւ հնումն ապրել են մարդիկ և՛ մեր Ֆրանսիայում:

Կրիստին և Լարտեն դարսեցին քարերն ու վոսկրները պայուսակի մեջ, վճարեցին բանվորներին և վերադարձան քաղաք, իսկ բանվորները շարունակում եյին ելի խոսել այն տարրերինակ գանձի մասին, վոր իրենք պեղել եյին քարայրում:

Լարտեն և Կրիստին տասը տարի շարունակ գալիս եյին Դորդոն գետի հովիտը: Նրանք պեղումներ եյին կատարում քարայրում և գտան ելի շատ գործիքներ, վոր մնացել եյին վայրենիներից:

Վոչ միայն Ֆրանսիայում, այլ և Գերմանիայում, Ռուսաստանում, Հայաստանում կատարվել են պեղումներ և գտնվել գործիքներ. վորնք

միանգամայն նման են այդ պեղված իրերին:

Այսպես 1914 թվին Յերվանդ Լալայանը պեղել ե Նշմիածնի մոտ գտնված Շրեշ բլուրը և այդտեղ գտել ե քարի դարի գործիքներ, վորոնց հնությունը հասնում ե 6000 տարվա: Այդ գործիքներն եւ, վոր շինված են հրդկած քարից և վոսկրներից, միանգամայն նման են Յեվրոպայում գտնվածներին:

Պեղումների միջոցին գտնված հնությունները պահվում են առանձին հիմնարկությունների մեջ, վոր կոչվում են պատմական կամ հնագիտական թանգարան:

Ջուլյցի յեւ Եւրոպայի համար. — Ձեր կողմերում քարայրեր կան: Յերբեկեց պեղումներ կատարվել են այդ տեղերում: Ջուլյությամբ և ուշագրությամբ զննեցեք քարայրերը, վորպեսզի տեսնեք, թե չի՞ մնացել նրանց մեջ վորևէ հնություն: Ձեր կողմերում դամբաններ կան: Ձեք լսել, թե նրանց մեջ ինչ են գտել, Հարցրեք: Յեղվել եք վորևէ հնագիտական թանգարանում: Նկարագրեցեք:

12. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԹՇՆԱՄԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՎՈՐՍ

Այն անտառի գետակի թեք յեզերքը, Այս ափի մի կողմը տարածվում ե մի ընդարձակ հրապարակ, և սրա վրա նկատելի յեն մեծ սմբակների հեաքեր: Այս հեաքերից յերևում ե, վոր մեծ-

մեծ գազաններեն գալիս այստեղ ջուր խմելու։
Ջուր խմելու տեղից մի շավիղ ձգվում է և կոր-
չում մոտակա անտառում։

Կեսոր եր։ Միայն թռչունների ճովողները
խանգարում են խաղաղությունը։ Բայց ան-
տառի կողմից լսվեց մի ճաթյուն, կարծես մինը
ցախ եր կտրատում։ Ճաթյունը լսվում է ավելի
և ավելի մոտիկից։ Շուտով անտառից դուրս է
ցցվում մի հրեշային գլուխ՝ կնճիթով և ժանիթ-
ներով։ Կետո յերևում է ամենամեծ գազանի ամ-
բողջ մարմինը։ Մամոնտ եր սա։

Գազանը կասկածանքով նայում է շուրջը, յեր-
կույներեք քալ անում և հանկարծ անհետանում։
Հենց այդ ընդմիջին հնչում է մի սոսկալի մոռն-
չյուն։ Այն հորից, վորի մեջ ընկել եր մամոնտը,
դուրս է ցցվում կնճիթը և սկսում կատաղի կեր-
պով ճոճվել ոգում։ Մամոնտի մոռնչյունի վրա
անտառից դուրս են պրծնում հիսունի չափ հա-
մարյա մերկ մարդիկ — տղամարդիկ, յերեխաներ,
վորոնցից ամեն մինի ձեռին վորևե զենք կար։
Մինի ձեռին ձող՝ քարե ծայրով, աղեղ, քարի
կացին, մի ուրիշի՝ հագիվ կրելի քար։

Մարդիկ վայրենի գոռգոռոցով ու աղմուկով
ընթացապես հորը։ Մամոնտի վրա սկսեցին նի-
զակներ, նետեր, քարեր տեղալ։ Գույր գազանը
հորում գծվարությամբ շուռումուռ եր գալիս,

մոնչում եր, կնճիթը ցցում, բայց չեր կարողա-
նում հորից դուրս գալ, իսկ նետերն ու քարերը
շարունակում էին տեղալ հորի մեջ։

Կռիվը հարեցրել եր մարդկանց։ Ավելի հա-
մարձակները սաստիկ մոտենում էին հորի յեզ-
րին, վոր ավելի հաջող կերպով հարվածեին։
Հանկարծ մամոնտը մեկնեց կնճիթը, բռնեց մի
անգուշ խիզախ մեջքից, վերև բարձրացրեց և
խփեց գետնին։ Թշվառը չկարողացավ նույնիսկ
ճիշդ արձակել։ Բարձրաձայն վողբով պատասխա-
նեց ամբոխն ընկերով կորստին և ավելի կատա-
ղությամբ սկսեց խփել մամոնտին։ Մրանց քար
չեր պակասում, վորովհետև նախորդ հոգացել
էին։ Վերջապես մամոնտի մոռնչյունն սկսեց թու-
լանալ և բոլորովին դադարեց։ Վիթխարի կնճիթը
թուլացած վայր ընկավ։

Մարդիկ նկատեցին այս և կանգ առան։ Հետո
զգուշությամբ մոտեցան հորին, վոր արդեն կի-
սով չափ լցվել եր քարերով։ Սկսեցին քարերով
զրգոել գազանին. տեսան՝ չի շարժվում և վոչ
եւ շունչ քաշում։ Ուրախացան վայրենիները։
Ընկերով կորուսալ մոռացության տրվեց։ Հորի
շուրջը վայրենի և աղմկալից պար սկսեցին։ Մար-
դիկ տոնում էին իրենց հաղթությունը գորեղ
թշնամու դեմ։ Յերբ ուրախությունն անցավ,
սկսեցին վորսր բաժանել։

13. ԳԱԶԱՆԻ ՆԵՏՔՈՎ.

Հազարավոր տարիներ առաջ Յեզուսի ծածկված եր անանցանելի անտառներով: Կաղնիներ, սոճիներ, թխկիներ անընդհատ սոսափում էին իրենց սաղարթներով: Անտառում թափառում էին վայրի գազաններ. այստեղ կային առյուծներ, վագրեր, ռնգեղջյուրներ, գայլեր. սրանք վորսում էին այծյաֆներ, յեղջերուներ, վայրի ձիեր: Ծառերի սաղարթներում ապաստանում էին զանազան տեսակի բազմաթիվ թռչուններ:

Այս անծայր անտառում, Կարապետյան լեռնաշղթայի լեռներից մինի մոտ, գետափին, մի քարայր կար: Ձմեռ, գարուն այս քարայրի բերանը նայում եր գետին, վորպես մի վիթխարի գազանի սև յերախ, վորից անընդհատ հազիվ նկատելի ծուխ եր բարձրանում:

Աշուն եր, և ահա թե ինչ պատահեց այնտեղ, այս հեռավոր ժամանակում: Քարայրի մեջտեղում վառվում եր մի փոքրիկ խարույկ: Նրա շուրջը նստած էին միջանի մեծ և փոքր եյակներ: Սրանք վայրենի մարդիկ էին: Նրանք նոր էին այդ քարայրը գազաններից խլել և այդտեղ էին ապաստանում վատ յեղանակներին: Մարդկանց մեջքերը ծածկված էին կենդանիների մորթիներով. մերկ կրծքերն ու վոտները տաքացնում

էին խարույկի վրա: Կոշտացած, մազոտ դեմքերը, քաղցած աչքերը, գլխի յերկար և խիտ մազերը հիշեցնում էին ավելի շուտ գազանների, քան թե մարդկանց: Քարայրում տիրող ծխի պատճառով մութն եր: Նրա հեռավոր անկյուններում յերբեմնապես լսվում էին կրծվող վոսկրների կըրճկըրճոցը և պրճպրճոցը: Բոլորն ել քաղցած էին, բոլորն ել ուզում էին ուտել և սպասում էին իրենց ամուսիններին և հալբերին, վորոնք գնացել էին վորսի: Քարայրում կային միայն հիվանդներ և յերեխաներ և միջանի չափահաս մարդիկ՝ պաշտպանության համար: Քարայրի պատերը մերկ էին և խոնավ: Տեղտեղ թափված էին կրծած վոսկրներ և կենդանիների մորթիներ:

Հանկարծ մուտքի մոտ խշխշոց և ձայներ լսվեցին: Քարայրում մարդիկ ականջները կախեցին և հետո ուրախ-ուրախ ծվվացին ու լեզվով սուլեցին: Նրանք այդ ձայներից իմացան, վոր յեկողներն իրենց մաբդիկն էին: Փոքրիկները ճչալով դեմ վազեցին յեկողներին: Սրանք մեկ-մեկ ներս մտան, բարկացած յետ մղեցին իրենց կաշոդ յերեխաներին և քաղցած, վայլուն աչքերով նստեցին ոջախի շուրջը:

Նրանք ձեռնունայն էին վերադարձել: Արդեն միջանի որ եր, վոր առանց անդի էին մնացել և այդ որն ել դարձյալ չեր հաջողվել վորևե բան

ձեռք ձգել: Գաղանները, կենդանիներն սկսել եյին հեռանալ այդ տեղից, փախչել: Յեւ որեցորդ ավելի և ավելի վատանում եր այս քարայրի բնակիչների ապրուստը:

Խարուկի շուրջը խորին լուսթլուն եր տիրում: Հանկարծ տեսքով չափազանց տգեղ մի ծերուկ սկսեց տխուր մըթմըթալ: Նա ասում եր, վոր անտառն ալլա չի կարողանում իրենց կերակրել, վոր պետք ե ուրիշ տեղ վորոնել, պետք ե ցրվել զանազան կողմեր: Ծերուկից հետո բոլորն ել զանազան ճիչեր արձակեցին: Միջանիսը, ըստ յերևույթին կանայք, ճչալով սկսեցին փաթաթել մանկիկներին մորթերի մեջ: Մյուսներն իրենք սկսեցին փաթաթվել և վերցնել իրենց միակ գույքը՝ ճեղքած ծայրին քար անցկացրած մահակը: Մի կարճ միջոցից քարայրը դատարկվեց. այնտեղ մնաց միայն մի հիվանդ՝ թողնվելով բախտի բերմունքին: Բոլոր առողջները, առնելով յերեսաներին, դուրս յեկան քարայրից: Անտառում նրանք բաժանվեցին. միջանիսը գնացին գետի ուղղությամբ, մյուսները շարժվեցին դեպի անտառի խորքը:

Այն հեռավոր անցյալում մարդիկ կերակրվում եյին միայն սպանված կենդանիների մսով: Յեւ յերկրիս վրա տեղի յեր ունենում մարդու անընդհատ կռիվը գաղանների դեմ: Յեւ յերբ վորսը

հատնում եր, մարդիկ վորսի նոր վայրեր եյին վորոնում:

Զուլցի յեւ ԵԱՐԱԳՐՈՒՔՅԱՆ ԿԱՄԱՐ.—Ի՞նչն ե ստիպում գաղաններին հեռանալ մարդկային բնակություններից:

14. ՏՈՂՄԱԿԱՆ ԿԱՊ

Ավստրալիայում դեռ մոտ ժամանակներս կային շատ դատարկ, ընդարձակ տեղեր, վորոնք տարածվում եյին տասնյակ կիլոմետրով: Քարքարոտ բլրակները տեղ տեղ փոխարինվում եյին մացառներով: Այստեղ գաղաններ ու թռչուններ ել քիչ կան: Միայն մացառների մոտ փոքր ի շատե կենդանութլուն ե տիրում. կամ շեշտակի վազում ե հաստ անճոռնի վամբատը—կատվանման կրծող կենդանին՝ կարճ ականջներով, կամ յերևում ե շերտավոր մըջարջը (муравьед) սկյուռի մեծության, և յերկար սուր դունչը ցցելով նախում ե մըջնանոց, կամ սլկվում ե մեծ մկան նման բանդապուտ գաղանիկը, կամ թռչկոտում ե մեծ վոստյուններով կենգուրան՝ հաստ, յերկար պոչով: Կենգուրի յետի վոտները յերկու անգամ ավելի յերկար են առաջիներին. ուստի և գամ ավելի յերկար են առաջ շարժվել միայն վոստյուններով:

Նգ կենգուրի փորի վրա կա մի առանձին

պարկ, վորի մեջ նա կրում է իր ձագուկներին քանի դեռ նրանք փոքր են: Այս պատճառով ել կենդուրին կոչում են պարկավոր կենդանի: Նա միայն Ավստրալիայումն է լինում:

Այսպիսի մի ամայի տեղ ապրում էր Ավստրալիական մի տոն, վոր կոչվում էր Արունտա: Նա բաղկացած էր մոտավորապես յերկու հարյուր հոգուց, հաշվելով կանանց և յերեսաներին ել: Ավստրալիական մյուս տոններին նման, Արունտա տոնն ել միասին չէր ապրում: Նա բաժանվում էր ութ առանձին սերունդներին՝ 12-ից մինչև 30 հոգի յուրաքանչյուրը: Ընտանիքը բաղկացած էր արյունակցական մոտիկ ազգականներից: Այսպիսի ընտանիքի աղքատիկ գույքը՝ գազանների մի քանի մորթը, թոցներ ճյուղերից և ծառի կեղևներից, ոգտվում էին բոլորը. միայն գենքը պատկանում էր ամեն մի չափահաս տղամարդուն առանձնապես և համարվում էր նրա աճնական սեփականությունը: Ամեն մի ընտանիք ապրում էր մյուսներից առանձին և ամբողջ տարին թափառում է տեղից տեղ կերակուր փորոնելու: Սովորաբար ծերունիներն են նշանակում տեղափոխության ժամանակը և նոր կայանի տեղը, և ամբողջ սերունդը առանց հակառակության նրանց հպատակվում է: Յերբեմն ել պատահում է, վոր կարիքը ստիպում է ամբողջ

տոնին ժողովվել միասին ընդհանուր գործ կատարելու:

Մի հովտում, փոքրիկ աղբյուրի մոտ տեղավորված էր Ավստրալիայի Արունտա տոնի մի սերունդ՝ մոտ 20 մարդ, սրանք բոլորն ել մերկ էին, միայն մի քանիսը լայն տերևի գոգնոց ունեյին, մի հինգ հասակավոր աղամարդ նստել էին գետնին շրջանաձև և զրույց էին անում: Նանց կողքին հավաքվել էին կանայք, իսկ լեռերխաները վաղվղում էին: Այս ժամանակ մոտակա բլրի վրա յերեսցավ մի ավստրալիացի՝ ձեռքին աղեղ: Սա շուտով յեկավ այս մարդկանց շրջանը: Սա Արունտա տոնի մի այլ սերնդի պատվիրակ էր. վոր իրեն ուղարկող ծերունիների կողմից ասում էր... Արունտա տոնը հիմա լավ չի ապրում. անձրև լերկար ժամանակից իվեր չի գալիս, արևը չորացրել է յերկիրը և հողը չի բուսցրել ուտելու բույսեր, վորով կերակրվում ենք. մինչև անգամ գազանները, թռչուններն ել քչացել են: Պետք է ամբողջ տոնը գնա արևմուտք: Այնտեղ կան ընդարձակ մացառներ, վորոնց մեջ հավանորեն կլինեն զանազան գազաններ: Պետք է ընդհանուր ուժերով ձեռք բերենք կերակուր: Լսողները յերբեմնապես ընդհատում էին պատվիրակին խրախուսիչ բացականչություններով. ըստ յերևույթին առաջարկը բոլորի ել սրտովն էր:

Յերբ պատվիրակը խոսքը վերջացրեց, սկսվեց մի խորհրդակցութիւն, թե ում ուղարկեն պատվիրակ հարևան սերունդների մոտ. յէրբ և վոբրտեղ հարմար ե հավաքվել: Վորոշումներ արին և բաց թողին առաջին պատգամավորին:

Անցավ մեկ ու կես շաբաթ. և Արունտայի ամբողջ տոհմը, կանանց ու յերեխաների հետ, հավաքվեց վորոշված տեղը: Ամեն մի սերունդ իր համար առանձին կայան պատրաստեց անպատճառ աշն կողմը, վոր կողմից վոր մտել եյին հավաքման տեղը: Այս կայաններից փոքր ինչ հեռու յերևում եր խիտ մացառը: Հենց այնտեղ ել ուզում եյին վորսորդութիւն անել Ավստրալիացիները: Յերբ ամբողջ տոհմը հավաքվել եր, սկսեցին պատրաստվել վորսի գնալու՝ ծերունիների հսկողության տակ: Տղամարդիկ միահամուռ քարե կացիններով ցախ եյին կըտրում և ցանկապատ քաշում մացառի չեզերքը մի ծայրից մյուս ծայրը: Այս ցանկապատում մի տասը տեղ անցքեր թողին՝ մեկ կամ մեկուկես մետր լայնության: Այսպես անցավ յերեք որ: Ինչին եյին սպասում. սպասում եյին վոր հակառակ կողմից քամին փչի. առանց սրան իմաստ չուներ վորսն սկսել:

Ահա և փչեց վաղուց ցանկալի քամին և բոլոր կայաններում կենդանութիւն տիրեց. բար-

ձրացավ գոռում գոչում: Կանայք մեծ յերեխաների հետ ցրվեցին մացառների շուրջը. իսկ ծերունիները կանգնեցնում եյին ցանկապատի ամեն մի անցքի մոտ 4 հոգի. 2 մեկ, 2 մյուս կողմից: Ամեն մի վորսորդ ուներ միջանի նետ: Յերկու ժամ անցավ հոգնեցուցիչ սպասման մեջ: Վերջապես հեռվից սկսվեց լսվել ճայթիւն և մարդկանց խուլ աղաղակներ: Մացառի վրա բարձրացան ծխի թանձր քուլաներ և քամին արագութեամբ քշեց նրանց դեպի վորսորդները: Այս կանանց գործն եր, վոր մացառը վառեցին մյուս կողմից, իսկ իրենք ցրվելով մացառի շուրջը բղավում և ճչում եյին բոլոր ուժով, փայտերով թխթխեցնում եյին և չեյին թույլ տալիս գաղաններին իրենց կողմը գնալու: Գաղանները յերկուդից ապշած մացառում իրար վրա եյին ընկնում. հետեից կրակը, կողքերից մարդիկ, միայն առաջից ճանապարհը ազատ եր և նրանք բոլորը վազեցին դեպի առաջ: Սակայն ձորագլխին ելի մի նոր արգելք ալսինքն՝ բարձր ցանցանկապատը նեղ անցքերով: Պարզ ե վոր գաղանները սկսեցին վազել դեպի այս անցքերը և այստեղ սկսվեց անողորմ կոտորած:

Յերկու շաբաթ շարունակ Արունտա տոհմը քեֆ եր անում. աշխատելով յերկարատև քաղցի տեղը լցնել: Բոլորի համար ել ուտեստ առատութեամբ

կար: Յեվ, չերբ կերան վերջացրին բոլոր ուտես-
տը, վառեցին մացառը, նոր վորսեր վորսալու,
բայց այս անգամ արդեն վորս քիչ կար: շատ
զազաններ առաջին վորսից հետո փախել գնա-
ցել էյին:

Ավստրալիացիները կերան կշտացան, փառա-
վորապես հանգստացան և նորից ցրվեցին զանա-
զան կողմեր, ամեն մի սերունդ առանձին: Նրանք
չէին կարողանում մեծ խմբերով ապրել և դժ-
վար էլ էր նրանց համար այդպես ապրել: Կեն-
դանիներ բազմացնել, ճաշակելի բույսեր աճեց-
նել նրանք չէին սովորել և սննդվում էին միայն
ներանով՝ ինչ վոր պատրաստի գտնում էին բնու-
թյան գրկում: Բայց ամեն տեղ էլ բազմաթիվ
զազաններ չկան, վորոնց կարելի լինի վորսալ,
ամեն տեղ առատությամբ չեն բուսնում ճաշ-
ակելի բույսեր: Այս պատճառով ել Ավստրալիացի-
ները թափառում են առանձին սերունդներով և
տոհմերով: Նրանց համար այդպես հեշտ է ու-
տեստ գտնել: Յերկարատե քաղցը յերբեմն նրանց
ստիպում է հավաքվել ամբողջ տոհմով և միասին
ուտեստ ճարել: Բայց հենց վոր անցնում են ծանր
որերը, ամեն մի ընտանիք սկսում է նորից առան-
ձին ապրել:

Տոհմական կազմակերպություն, տոհմական
կենցաղը հատուկ է մարդկանց՝ չերբ նրանք թա-

փառական կյանք են վարում: Տոհմական կազ-
մակերպություն մեջ, բացի ծերերի իշխանություն-
նից, ուրիշ իշխանություն չկա: Ուրիշ դատավոր-
ներ չկան, բացի ընտանիքի տոհմի մեծերից:
Թափառական ժողովրդների մեջ բացի ազգակցա-
կանից ուրիշ կապեր չկան: Նրանք պետություն
չեն կազմում:

15. ԶԵՆՔՈՎ ՅԵՎ ԸՆԾԱՆԵՐՈՎ.

Դուք արդեն կարդացիք, վոր Ավստրալիայում
թափառում էին, և հենց հիմա յեւ վորոշ տեղեր
թափառում են, կիսավայրենի ժողովուրդներ:
Նրանք մշտական բնակարաններ չունեն: Ավս-
տրալիացիները շատ նման են նախապատմական
մարդուն, նրանց զենքերը քարից են, զգեստի
մասին գաղափար չունեն և նրանց ամբողջ կյան-
քը պարզ է՝ նախնական: Ավստրալիացիներն ապ-
րում են վորբրիկ խմբերով: Նրանցից յուրաքան-
չյուրը բռնում է մի վորոշ տեղ, վորը համա-
րում է իրենը և ուրիշներին չի թույլ տալիս
այնտեղ մտնելու:

Մի անգամ մի տոհմ ամբողջ ամառը թափա-
ռում էր դաշտավայրում: Զմեռը կենդուրու-
տոհմի ծերունիները իրենց համար կայան ընտ-
րեցին անտառի յեզրը, ուր կարելի յեր վորբրի-
շատե պաշտպանվել վաթ յեղանակին: Միջանի

որից հետո, ծերունիները սկսեցին շնչալ, խորհրդակցել. նրանք կանանցից ծածուկ մի ինչ-վորքան ելին խորհում: Հետո ծերունիները վեր կացան և կայանի մեջ սկսեցին քչփչալ յերիտասարդների հետ:

Խորհրդակցության յերկրորդ որը վեր կացան արևածագին, հեռացան կայանից և սկսեցին բարձր ձայնով յերգել, իսկուհն զարթնեցին մյուս տղամարդիկ, վերցրին զենքերը և յերգելով վազեցին դեպի ծերերը: Զարթնեցին և՛ կանայք: Այդ ժամանակ տղամարդիկ հայտնեցին կանանց, վոր գնում են ոտար յերկրից ոխրա (կարմիր կավաքար) բերելու: Նրանք սիրում եյին իրենց մարմինը ներկել ոխրայով, բայց այս ներկը իրանց յերկրում չկար, ինչ վոր ունեյին արդեն գործ եյին ածել, իսկ մարմնի վրայի նկարները խուսացել եյին:

Կանայք լացով ու վողբով սկսեցին վազել տղամարդկանց առաջ. նրանք համոզում եյին ամուսիններին, բարեկամներին ու յեղբայրներին մնալ ու չգնալ ոտար թշնամական յերկիր, բայց տղամարդիկ մնացին աննկուն: Վորպեսզի չհուսահատվեն և խրախուսեն յերիտասարդներին, նրանք յերգելով շարժվեցին առաջ և շուտով անհետացան կանանց աչքերից:

Կենդուրու տոհմը յերկար գնում եր հավաքե-

լով ճանապարհին ճաշակելի բույսեր և վորսալով կենդանիներ: Մի շաբաթից հետո, իրենց կայանից ավելի քան 200 կիլոմետր հեռու մոտեցան լեռների, ուր ապրում եր Մողեսի տոհմը: Այս լեռներում շատ ոխրա կար: Յեկվորներն սկսեցին հավաքել ներկը, ջրի հետ խառնել և այս խմորից պատրաստել հաստ գնդեր: Այսպես ավելի հարմար եր տանել ներկը: Բայց հազիվ ելին սկսել գնդել, յերբ նկատեցին բլուրների վրա մարդկային դեմքեր, սրանք այդտեղի տերերն եյին, Մողեսի տոհմի մարդիկը: Նրանք սկզբում հետաքրքրությամբ զննեցին կողոպտողներին և հետո սկսեցին նետահարել: Կենդուրու տոհմը դադարեց ոխրա հավաքելուց և ինքն ել սկսեց նետահարել: Սկսվեց իսկական կռիվ, և՛ այս և՛ նետահարել: Սկսվեց իսկական կռիվ, և՛ այս և՛ նետահարել: Մողեսի տոհմը չդիմացավ ու փախուստի դիմեց: Յեկվորները թշնամու հետևից չընկան, նրանք վախենում եյին ավելի վերև բարկանալ ուր ամեն մի բլուրից սպասվում եր մի ծրանալ ուր ամեն մի բլուրից սպասվում եր Կենդուրու հետ, իսկ ոխրա հավաքել վախենում եր Կենդուրայի տոհմը, վորովհետև աշխատանքի ժամանակ կարող եյին խփել: Նրանք հավաքվեցին ու սկսեցին խորհրդակցել, թե ինչ անեն:

Նրանց խորհրդակցությունը անսպասելի կերպով ընդհատվեց: Թշնամիները կողմից մի մարդ

յեկավ առանց զենքի, վորպես նշան զինադա-
դարի, սրա հետևից դուրս յեկան ուրիշ մար-
դիկ, վորոնք կրում էին իրենց գլուխները վրա
ոխրայի կտորներ: Մոդեսի մարդիկ դրին ոխրան
մի տեսանելի տեղ, շտապեցին թագնվել: Նրանք
չգիտեին, թե արդյոք կենդուրու տոմը կընդու-
նի ընծաները և կկամենա հաշտվել:

Հենց վոր ոխրա բերողները թագ կացան, յեկ
վորները հարձակվեցան կտորների վրա: Նրանք
վերցրին ընծաները և շտապեցին ընծայել թշնա
միներին ինչան հաշտության մորթիներ, կեն-
դուրայի միս, և արմատներ: Հետո նրանք հա-
վաքեցին ներկերը ու գնացին տուն: Համարյա
ամեն միսի գլխին դրված էր յերկու փութ ոխ-
րա: Նրանք գնում էին միմյանց հետևից շար-
ված, չերգում էին հաղթական յերգեր, իսկ նրանց
հետևից տանում էին վիրավորներին:

Հենց վոր յեկվորները հեռացան, Մոդեսի մար-
դիկը վազեցին դեպի ընծաները: Սրանք նույն-
պես գոհ մնացին նրանց թողածից, իրանց չե-
րում կենդուրա և այդպիսի արմատներ շատ
քիչ կային, իսկ ոխրա շատ: Նրանք ել գուցե
գնային կենդուրու տոմի յերկիրը թալանելու,
բայց կենդուրու տոմը նրանց նախազգուշացրեց:

Մի ժամանակ, շատ հին անցյալում զանազան
յերկրների մարդիկ ել Ավստրալիացիների նման

կյանք էյին վարում: Նրանք բաժանվում էին
բազմաթիվ մանր տոհմերի: Յուրաքանչյուր տոհ-
մը թափառում էր իր սիրած տեղերում և արգե-
լում մյուսներին: Բայց ամեն մի տեղում կար
բնության մի առանձին պարզև. միջանի տեղե-
րում առատ էյին գազաններն ու թռչունները,
մյուս տեղում ճաշակելի բույսերը, յերրորդում՝
ներկ ու քար, վորից վայրենիները զենք էյին
պատրաստում:

Այս պատճառով մի տոհմ աշխատում էր խել
մյուսից՝ ինչ վոր ինքը չուներ: Այս մարդկանց
մեջ ընդհարում էր տեղի ունենում և կռիվը
վերջանում էր զինադադարով և ընծաների փո-
խանակությամբ:

Այդ ժամանակներում մարդկանց մեջ տեղի
չէր ունենում առևտուր: Նրանք չէին ծախում
և գնում:

Նրանք փոխանակության մասին զաղափար
չունեին և դրամ ել չունեին, վորը անհրաժեշտ
է այժմ առևտուր անելու համար:

Այժմ մարդիկ աշխատում են և պատրաստում
վոչ միայն ալն, ինչվոր իրենց հարկավոր է, ալ
և այն, ինչվոր կարելի չէ ծախել, վորպեսզի
դրանից ստացած դրամով գնեն այն, ինչ վոր
իրենց պակասում է:

Գյուղը և քաղաքը փոխանակում են իրենց աշ-

խատանքների արդյունքները. մի քաղաք առևտուր ե անում մյուսի հետ, կատարվում ե առևտուր, գոյություն ունեն միջնորդներ—վաճառականներ և առևտրական միություններ: Մարդիկ տեսնվում են, սակարկում և համաձայնության գալիս: Գոյություն ունեն շուկաներ, տոնավաճառներ, խանութներ, գրասենյակներ, ապրանքների պահեստներ: Կտրվում են դրամներ, տպագրվում դրամանիշներ:

Մարդիկ ստեղծեցին կազմակերպություններ և պալմաններ, վորոնք անհրաժեշտ են մշտատե, լարված առևտրի համար, կազմակերպություններ, վորոնք աշխատեցնում են հաղարավոր, միլիոնավոր, տասնյակ միլիոնավոր մարդիկ: Սրանից և վոչ մինը չկար թափառական տոհմերի մեջ: Կարիք չգգալով առևտրի, այս ժողովուրդները չեյին միանում մեմյանց հետ և ապրում եյին առանձին, հաճախ թշնամանալով միմյանց դեմ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Եջ
1. Մեր խամանակը	3
2. Խոր անցյալում	5
3. Կրակին տիրելը	9
4. Հիսուն հազար տարի դեպի հետ	17
5. Քարայրերում	27
6. Ճյուղերից բնակարան	32
7. Թռչունների որինակով	34
8. Առանց զգեստի	38
9. Կերակուր ճարելը	41
10. Քարի դար	48
11. Ինչպես տեղեկացան նախնական մարդկանց կենցաղի մասին	54
12. Ընդհանուր թշնամի — ընդհանուր վորս	61
13. Գազանի հետքով	64
14. Տոհմական կապ	67
15. Զինքով և ընծաներով	73

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0263317

ԳԻՆԸ 20 ԿՈՊ.

9(1)

9-88